

III. FEJEZET.

A végrehajtási hatalom és a bíráskodás.

A) A központi igazgatás, a központi és innen a vidékre kiágazó igazságszolgáltatás.

1. §. A királyi udvar, a központi kormányzat.

A királyi udvar, Curia regia a királynak székhelye. A királyok székhelye IV. Béla idejéig Esztergom, azontúl Buda. A királyi Curiával, mely szó alatt a későbbi időben már kizárólag a királyi udvart mint a törvénykezésnek színhelyét értették, összefügg a központi kormányzat és a központi igazságszolgáltatás.

Az állam souverénitása Szt. István óta a királyra szállván, a kormányzat középpontjává a királyi Curia lett. A királyi udvarban lévő hivatalnokok eleinte csak udvari, házi hivatalnokok, kiknek közjogi jellege a közügyekben való állandó eljárása folytán fejlődik ki, míg végre országos főméltóságokká lesznek.

Igy a nádor eleinte a királyi szolganépek fölött ítél, idővel a nemesek rendes bírójává, majd országos első főméltósággá lesz, tág hivatali hatáskörrel. A Cancellári állás, a királyi okmányoknak állandó közeg által való kiadásából indul ki. Az országbíró, mint a királyi Curiának kisebb bírója, a királyi legszemélyesebb bírászkodásnak helyettesítéséből lesz országos főméltósággá — országbíróvá stb.

A királyi Curiában tartózkodó udvari tisztek alkalmaztatnak országos ügyek ellátására, a tanácsban való részvételre és ezáltal lesznek közhivatalnokokká. A midőn ezen hivatalnokok hivatali működésének nemcsak ellenőrzése, hanem helytelen ügykezelésük következményeképp hivatalban maradásuk kérdése is a XIII. században a nemzet befolyása alá került, az udvari hivataloknak közjogi főhivatalokká való átfejlődése már befejezett dolog és a mint láttuk, a jelzett körülmények a királyi hatalom alkotmányos korlátozásával is szoros kapcsolatban vannak.

A mint a gazdasági kezelés magánjellegű, a mint a királyi kincstár a magánkincstártól elkülönítve nincs, a mint a királyi területi felségjogból indul ki azon felfogás, hogy a királynak főtulajdonjoga van az ország területén, hogy ő abból adományozhat, a mint a jövedelmek nem állami, hanem egyáltalán királyi jöve-

delmeknek tekintetnek, úgy azon hivatalnokok is, kiknek a királyi ingatlanokon az a feladatuk, hogy igazságot szolgáltatassanak, a kik a királyi kincstárt őrzik, a kik egyszóval a királyi háztartásnak közegei, idővel hivatalos teendőiknek közjogi kidomborodásával és azoknak szabályozásával és ezen functióknak a király részéről történt átruházása alapján is, az állami igazságszolgáltatás, a végrehajtó hatalom közegeivé lesznek, egyszóval királyi, illetve közigazgatási, tehát közjogi természetű hivatalnokokká fejlődnek át.

Lássuk a központi udvari főhivatalokat egyenként.

1. Az udvari központi igazgatás, majd a központi igazságszolgáltatás élén áll a Comes curialis major, Palatinus comes, Comes palatii, a nádorispán. Magyar elnevezése a «dvor»-szláv szóval, a mely udvart jelent, függ össze. Megfelel a nádor hivatali állásának a frank korszakbeli Pfalzgraf, a palotagróf állása, a ki eleinte szintén a királyi palotának magánjellegű hivatalnoka volt. A nádor, a ki eleinte a királyi udvarnokok felett áll, tehát a királyi udvarnak hivatalnoka, idővel főfontosságú bírói és közigazgatási teendőknek reáruházása folytán legfőbb királyi hivatalnokká lesz, még később pedig országos főméltósággá.

2. A comes curialis minor, comes curialis, az udvarbíró, a iudex curiae, később országbíró, a királyi legszemélyesebb bírászkodásnak reá történt átruházása folytán a királyi jelenlét bíróságát képviselte.

3. A tárnokmester, tavernicorum regalum magister, a főkamrás, ki eleinte a királyi kincstár, ruhatár felügyeletével volt megbízva, a királyi tárnoknépbeliek főnöke és bírója is egyuttal, a pénzügyi központi igazgatással, az adóügygyel jut kapcsolatba, majd a szabad királyi tárnoki városok adózási ügyeiből kifolyólag a városi bírászkodással kerül összefüggésbe.

4. A kancellár a királyi okmányoknak kiadását végezte; helyettese az alkancellár. Mindkét hivatal a királyi kápolnából indult ki. A királyi kápolna az udvari papságnak testülete, melynek feje a Capellae regiae magister.

A papság képviselte ezen korszakban a képzettséget, a miért is igen közelfekvő dolog volt, hogy a király eleinte esetről-esetre bízott meg valakit az udvarban tartózkodó egyháziak közül avval, hogy a királyi okmányokat állítsa ki. Idővel ilyen megbízások egy és ugyanazonszemélyivel állandóan jutottak kapcsolatba, a ki ezután

állandó notáriussá, kancellárrá lett. III. Bélától fogva állandóan szerepel az *Aulae regiae cancellarius*. Helyettese az alkancellár, a ki mindig pap. Előbb notáriusnak hívják. Ezek voltak a központi kormányzásnak és az igazságszolgáltatásnak közegei.

A többi udvari tisztségek közjogi jelentőségre nem jutottak; megmaradtak udvari hivatalnokoknak, majd udvari méltóságok lesznek belőlük. A királyi udvarhoz tartoztak ugyanis még más szolgálatot végző egyének is.

Igy a/ a *főasztalnok*, *dapiferorum magister*, ki a tihanyi apátság alapító levelében említették először. Ennek a királyi asztal körüli felügyelet volt a teendője.

b/ A *főlovázmester*, *agasonum regalum magister*, a ki a királyi istállók körüli felügyelettel volt megbízva. Alája tartoztak a lovászok, *agasók*, a kik a királyi ménestelepeken végezték szolgálatjukat.

c/ A *főkamarás*, *cubicularium regalum magister*, a királyi kincs felügyelője, a kire szükség volt, miután a tárnokmester eredeti hatásköre tágult.

d/ A *főpohárnok*, *pincernarum regalum magister*, a királyi szőlők és pinczék felügyelője,

e/ a királyi *hirnökök*, *praeconum*,

f/ a *kardhordók*, *ensiferorum* — mesterei.

Ezeknek állása nem domborodott ki közjogilag, de azért az ország előkelői közül kerülén ki, mint a királyi udvarnak tagjai, a királyi tanácsba is meg voltak hívhatók.

A királyi Curiába tartoztak még olyanok, a kiknek azon jellege, hogy ők a királyi háznak hivatalnokai, esetleg szolgálai, foglalkozásuk minőségénél fogva állandóan maradt meg. Ilyenek

g/ a királyi *solymárok*, *falconarii*, kik a vadászatra idomított solymokat gondozták.

h/ A vadászkutya felügyelője a *Canifer*.

i/ A királyi kocsisszolgák felügyelője a *Curifer*. Ez volt főnöke a királyi élelem, podgyász vagy pedig a király személyének és kíséretéhez tartozók továbbítása körül eljáró szolgáltnak.

A királynőnek is volt udvara.

Legelső helyen áll a királynőnek udvarbírája, *comes curialis reginae*, a ki a királyné udvarnokai fölött itélt, azután volt a *tavernicorum magister*, a királyné tárnokmestere, majd a királyné

Cancellárja. A királyné azonban mint idegen, rendesen külföldiekkel töltötte be curiájában a hivatalokat.

Ennek elejét veendő, az 1298. évi 24. t.-cz. elrendelte, hogy csupán belföldi előkelők alkalmaztassanak a királyné udvarában mint hivatalnokok.

A mi a központi királyi kormányzást illeti, megjegyzendő, hogy a király ezen korszakban nemcsak képviselője a kormánynak, hanem tényleg ő kormányoz is. Segítségére vannak az előkelők sorából azok, a kiket ezen célból maga köré gyűjt. Ezekből áll a királyi tanács. A királyi tanács tagjainak száma, sem a tanácsosok egyébkénti minősége meghatározva nincs. Merőben a királytól függ, vajjon kit akar a tanácsba bevenni. A király eleinte nincs is a tanács határozatához kötve, a tanácsnak csak véleményezési joga van. A király tehát, a mi a legtermészetesebb, királyi udvarának hivatalnokaiból és egyéb előkelőkből állítja össze a tanácsot. A tanács egybeállítása és alkotmányjogi természetű a XIII. században megváltozott, a mint ezt már fentebb érintettük. Csak a XIII. században folyik be tehát a nemesség a tanácsnak mikénti alakulásába és nyeri el azon alkotmányos biztositókat, hogy a királyi tanácsból merő önkényből határozatok ne kerüljenek ki. Midőn az 1291. 9. t.-cz. szerint a nádor, a tárnokmester és országbíró a tanács meghallgatásával nevezendő ki, és az 1298. 23. t.-cz. a tanácsot magát is szervezte és a tanács összeállítására nézve a nemzetnek engedett befolyást, a királyi központi kormányzat is alkotmányos befolyás alá került. A királyi tanácsnak alkotmányos működésének biztositéka különösen a tanács törvény azon sanctiójában van kifejezve, hogy a törvény érvénytelennek mondja ki mindazon nagyobb és fontosabb ügyekben való döntést, a melyekben a tanács előbb meg nem hallgattatott.

Ezzel a királyi tanács alkotmányos biztositékká lett a királyi önkény ellen, olyan testületté, melynek szervezete immár nem a király magánhatározásától függ, hanem a melynek szervezete közjogi jellegű.

2. §. A központi igazságszolgáltatás.

Az igazságszolgáltatás élén áll a király. A törzsszervezettől elütően, a melyben a fejedelmeknek az igazságszolgáltatással mi dolguk sincs. Az igazságszolgáltatás a királyság idejében a királyi

Curiában folyik le, vagy innen indul ki a vidékre. A király az igazságszolgáltatásnak főforrása és ő a ténylegesen működő első bírója az országnak. Látni ezt abból, hogy a király megkoronázataskor legelső sorban igazságot szolgáltat. A királyi igazságszolgáltatást a királyi Curiában a nádor veszi át, a ki eleinte csak a királyi udvarnokok fölött ítél. A nemesség igazságszolgáltatás dolgában eleinte kizárólag (kivéve a tized és pénzbeváltásból folyó ügyeket) a király személyes ítélőszéke alá tartozott és midőn idővel a nádor lesz a nemesek rendes bírójává, azért mindig maradtak ügyek, melyeket a király személyesen intézett el.

A királyi központi személyes bíróság elé tartoztak mindazon ügyek is, a melyeket a király vagy maga elé vont, vagy a melyek végeldöntés végett «ad regis deffinitivam sententiam» kerülnek fel hozzá. A király a birói teendők személyes végzéséhez természetesen kötve nincs, ezen személyes birói teendőket másra is átruházhatja. Átruhazza a birói jog gyakorlását előbb a nádorra s midőn ennek külön Curiája keletkezik, tehát kikerül a királyi Curiából, — ámbár csak ideiglenesen és a vidéken a vármegye nemesseinek négy tagjával végzi az igazságszolgáltatást, — akkor a király a személyes igazságszolgáltatást rá bizza a curialis comes minorra, a iudex curiae, az országbíróra. Az 1222. 9. és 1231. 29. t.-cz. szerint azonban ha a nádor a Curiában van, mindenki felett ítélhet. A Curiában megkezdett pert a királyi vidéken befejezheti. Birtokán és a királyi Curián kívül azonban királyi személyes bíraskodást nem végezhet.

A királyi Curiában az állandó királyi bíraskodást az országbíró végezte tehát. II. Endre szerint: «Azon ügyeket, melyek netán felmerülnének, saját személyünk vagy udvarbiránk fogja elintézni». Az udvarbirónak, vagy a mint 1234 óta nevezik, «iudex curiae»-nek, az országbírónak volt helyettese is, a viceiudex curiae. Ilyen helyettesre szükség volt, mert hiszen az országbíró sem tartózkodhatott mindig a királyi Curiában. Eltávozott saját birtokaira, vagy pedig egyes esetekben a király által kiküldetett a vidékre is. Ha az országbíró nem tartózkodott a kir. Curiában és nem volt hivatalosan kiküldve, hanem otthon tartózkodott, akkor hivatalos működése, mely a kir. Curiával azért volt szoros kapcsolatban, mert birói ügyködése a királyi személyes bíraskodás helyettesítésén nyugodott, megszűnt, mert akkor ő magánszemély-

nek tekintetett. Így magyarázandó az 1222. 9. t.-cz. és 1231. 20. t.-cz. ama tartalma, hogy: «Udvarbiránk míg a Curiában marad, mindenkit ítélhessen és a Curiában megkezdett ügyet bárhol fejezhesse be, de ha szállásán marad, pristaldust ne küldhessen, sem pedig feleket ne idézhessen». Az országbíró tehát csakis a királyi Curiában idézhet meg feleket, kezdheti meg a pert, de ha a per már meg volt kezdve, akkor azt be is fejezhetette. A végrehajtást azonban, a mely a pristaldus küldésével van jelezve, szintén csak a királyi Curiából rendelheti el.

Ezek szerint az országbírónak bírósága alkotja a király valóságos királyi személyi jelenlét-bíróságát, mely minőség a Vice Iudexre is átszármazott, a ki III. Endre alatt már szintén «*praesentia regia*»-nak nevezi el magát. A iudex curiae saját birói pecsétjével élt, melyet a Vice-Iudex is használt. A praesentia regiát képviseli tehát az országbíró és ennek bírósága szervezett bírósággá lesz.

A iudex curiae hatásköréhez tartoznak természetesen azon ügyek, a melyekben különben rendes körülmények között a király személyesen járt volna el. Rendes körülmények között azért, mert voltak kivételek, a midőn bizonyos kiváltságos személyek vagy egyes ügyek is a királynak merő personális bíraskodása alá tartoztak és ilyen esetek mindig maradtak.

A főpapok, főhivatalnokok, nagybirtokosok ügyei voltak, tehát azok amelyeket ezek a kir. Curiába vittek.

A mi az ügyek minőségét illeti, ide tartoztak különösen a birtokpercek, továbbá, a mit a váradi regestumból ismerünk meg, nagyobb bűnügyek, mint lopások, gyilkosságok, hatalmaskodási esetek. Az országbíró, iudex curiae, tehát már határozottan mint az országnak egyik rendes bírója szerepel.

Az idők folyamán a királyi Curiában már csak a nemesek főben járó ügyeiben, királyi jogokat vagy adományokat érintő birtokügyekben ítéltek. Voltak olyan nemesek is, kiknek speciális privilegiumuk volt arra, hogy önekik az igazságot csupán a királyi Curiában szolgáltatják és pedig vagy a király maga, vagy az országbíró, vagy azon előkelő tanácsbeli, a kit a király ezzel megbiz. A felek előkelősége, a király elfoglaltsága döntött a fölött, vajjon a király személyesen gyakorolja-e az igazságszolgáltatást, vagy pedig akkor midőn a nádor már a vidéki bíraskodást képviselte, az udvarbiró, curialis comes gyakorolja-e azt.

Léteztek a középkorban olyan privilegiumok is, a melyek alapján bizonyos személyek kizárólag a király személyes bírósága alá tartoztak. Ilyen van az Árpád-korszakból is és ez a Frangepánoké 1260-ból. Az erről szóló okmány hitelességéhez azonban kétely fér. A *királyi személyes* biráskodás tehát, mely szerint a király a kir. Curiában személyesen biráskodik, létezett az Árpád-korszakban. De ezen külön személyes biráskodásból csak idővel alakul ki külön szervezett bíróság. A királynak birói működése egyéb kormányzási teendőitől még teljesen elválasztva nincs. Az ítéletek épp úgy, mint a kir. adománylevelek, a kettős kir. pecsét alatt adatnak ki. A kir. Cancellária mint administratív szerv működik, mely leginkább adománylevelek kiadásával és az ezek körül felmerülő teendőkkel van elfoglalva, de az ítéletleveleknek kiadása is rá volt bízva. A Cancellár, mint a királyi tanácsnak tagja, az ítéletlevelek szerkesztésébe is beleszólhat, mert az ítéletek az ő jelenlétében hozattak meg.

Az eljárás a kir. Curiában szóbeli volt. III. Béla azonban 1181-ben elrendelte, nehogy az ő jelenlétében meghozott ítélet foganatlan legyen, hogy minden ügy, mely az ő jelenlétében tárgyalatik, írásba foglaltassék. Nemcsak a tárgyalás volt azonban írásbeli, hanem egyuttal a keresetet is írásban kellett beadni.

Ez tartott IV. Béla idejéig. A tatárpusztítás után még kevesebb írástudó ember lehetett az országban, mint előbb. IV. Béla az 1267. évi 10. t.-cz. az írásbeliséget ismét eltörölte.

3. §. A királyi Cancellária.

A királyi Cancellária áll a Cancellárból, a Vicecancellárból és a Notáriusból. A XI. században rendszeresen szervezett királyi Cancelláriáról még szó nem lehet.

Szt. István 1001. évbéli oklevelében előfordul ugyan egy vice-Cancellárius, de ebből a Cancelláriának szervezett állapotára következtetni nem lehet. Külföldön, Németországban ekkor léteztek az Archi-Capellanusok, Archi-Cancellárok, azután a Capellanusok vagy Notariusok, kik *in vicem* jegyezték magukat Cancellároknak. Ezen két szónak összehuzásából keletkezett a Szt. István-féle okmányban a Vicecancellárius-féle elnevezés. A mint ezen oklevél

egyéb része, úgy a hivatalnak megjelölése is III. Ottó okleveleinek utánzása volt.

I. Endre idejében (1055) ilyenféle állandó hivatalról még nincs adatunk. Legvalószínűbb az, hogy a király azon legalkalmasabb személyre bízta az okleveleknek kiállítását, a ki éppen a királyi udvarban tartózkodott.

Szt. László idejében a királyi kápolnával és annak Capellanusaival találkozunk, a kik együttevén a *capella regiát* alkotják. Ebből indultak ki a Scriptorok, kik egyuttal Notariusok is és a Sigillatorok, kik a királyi kápolnának főnökei — továbbá a Comes vagy Magister capellae.

Egyszóval Szt. László alatt az okleveleknek kiállítása a Capellanusokra volt bízva és a Capella regiából fejlődött ki a királyi Cancellária.

A XII. században látható a királyi Cancelláriának egységesebb szervezete. Eddig nem létezett olyan hivatal, melynek kizárólagos feladata az okleveleknek kiállítása lett volna. A király megbíz rendesen valamely főpapot avval, hogy az oklevelet állítsa ki. De azért ezen főpapot semmiféle különös cím, sem a Notarius sem a Cancellárius féle elnevezés nem illeti meg. Csakis az döntött azon okmány kiállítása körül, vajjon kit bíz meg a király ezzel. Lehet tehát állítani, hogy azon hivatal, mely ilyen megbízással járt, eddig csupán királyi udvari hivatal volt és csak a XII-ik század legvégétől fogva találkozunk olyan hivatallal, melynek főnöke közjogi jellegű állást tölt be. Hogy egy és ugyanazon személy végzi a Cancellária teendőit, csak II. Béla óta (1135) állítható, a miből azután már a hivatalnak bizonyos szervezésére lehet következtetni. Állandóvá lesz, hogy a Notarius írja az okleveleket, a Comes Capellae pedig megpecsételi azokat. Tehát a királyi Capella és a Cancellária az egész XII. században egy hivatal, a Comes Capellae a főnöke, a ki alatt a Notariusok állanak.

III. Béla idejétől (1173—1196), tehát a XII. század végétől fogva új szervezete alakul ki a Cancelláriának. Innentől fogva azokat, a kik a Cancellária élén állanak, már rendesen a Cancellárius cím illeti meg. Ezentúl, különösen 1183-tól fogva a Cancellária a királyi kápolnától függetleníti magát. A Capella főnökénél már csak a királynak gyűrűs pecsétje marad meg.

1190-től fogva a Cancelláriának csupán az okmányok szellemi részéhez volt köze. Az új Cancellári állás magasabb politikai működéssel jött kapcsolatba. Az oklevelek kiállítása a Cancellária alsóbb rangú Notáriusaira van bízva, magának a Cancellárnak állása pedig folyton emelkedik.

II. Endréig a Cancelláriát a Cancellár és a notáriusok egyedül alkotják. De miután a Cancellári állás egyre magasabb politikai színezetet nyer, ő közé és a notáriusok közé új hivatalt ékelnek be a Vicecancellár személyével. Evvel II. Endre idejében, 1209-ben találkozunk legelőször.

De azért a főcancellár még sokáig nemcsak névszerint, de tényleg is kizárólagos és valóságos feje a Cancelláriának. A Vicecancellár csak kivételesen bizatik meg az oklevelek kiállításával. IV. Bélától fogva azonban (1235—1270) a főcancellárnak állása mit egyre fényesebb, kiválóbb lesz, annak címét egyre az ország első főpapjai viselik. Ezek már csak névleges fejei voltak a Cancelláriának, csak kivételesen, igen fontos okleveleket adnak ki személyesen. A Cancelláriának tényleges vezetése a Vicecancellárra száll át.

IV. Bélától fogva a Cancellári állást az esztergomi érsek, majd püspökök töltik be, míg az alcancellárok rendszeren a prépostok sorából kerültek ki. IV. Béla király idejében a székesfehérvári káptalan már igényt tart a Vicecancellári állásra. 1243 óta a székesfehérvári káptalan egyik tagja, leginkább annak prépostja volt a Vicecancellár. Az 1231. 9. t.-cz., mely a nádor, tárnokmester és országbírónak a királyi tanács meghallgatásával való kineveztetéséről szól, már csak a Vicecancelláról emlékszik meg. Megerősíti, hogy a székesfehérvári egyháznak ezen állásra való joga sértetlen marad az 1291. évi 28. t.-cz. is, midőn a Cancelláriának az okmányok kiadásáról szóló díjait állapítja meg. Ezen törvényhely szintén csak a Vicecancellárt és Notariust említi, jelölve annak, hogy ezen időben a főcancellári állás már merőben méltóság. Minthogy a királynők is éltek a birtokadományozás jogával, ezeknek udvarában is találkozunk Cancellárokkal. IV. Béla idejétől fogva a veszprémi püspöknek volt joga ezen Cancellári álláshoz.

Alcancellárok a királynő udvarában eleinte nem voltak, a Cancellárnak teendői sokkal szűkebb körben mozogtak sem hogy ilyen hivatalnokra szükség lett volna. Az Árpádházi királyok korszakának végén azonban a királynénak Vicecancellárjával is találkozunk.

A XIII. században a királyi hercegek nejének is voltak Cancellárjai.

A birodalom egyes részeire (pl. Dalmatia) vonatkozólag külön Cancellárok nem voltak.

A Cancellárnak rendes czime *«Magister N. aulae regiae cancellarius»*. Néha summus vagy supremus Cancellariusnak is nevezik. A Notariusokból állott a Cancelláriának személyzete, ők irták az okleveleket. Ezen kívül iktatásoknál, osztályoknál mint királyi kiküldöttek is szerepelnek. Legtöbbször azonban követségekben is vesznek részt. A Notariusok közül a Notarius specialis, a Secretarius és Apocrisarius egyet jelent. Ez volt azon Notarius, a kinek őrizetére a királyi gyűrűs pecsét volt bízva. A Notariusok mindig előkelő családból származtak. Még inkább áll ez a Cancellárokról és azok helyetteseiről. Arra is lehet következtetni, hogy előkelő ifjakat a királyi udvarban neveltek, hogy őket a kir. Cancellári állásra előkészítsék.

Ugy látszik, hogy a Cancellária személyzetében fokozatos előléptetés is volt. A Notariusokból lettek a Vicecancellárok. Ezen kinevezéshez az egyházi hivatalban való előléptetés is járult. Evvel és gazdag birtokadományokkal jutalmazta a király a Cancellária tagjainak működését. Az Alcancellárnak évi 500 márka fizetése volt. A Cancellár tekintélye idővel oly magas fokot ért el, hogy majdnem minden fontosabb ügyben meghallgatták. Ugyanő IV. Béla óta (1251) a zsidóknak főbírája. A Notariusok is járnak követségben, a Vicecancellárok pedig szintén mint királyi emberek szerepelnek iktatásoknál, határjárásoknál stb. A pecsét őrizete a XII. századtól kezdve majd a kir. kápolna fejére, majd egyik Notariusra volt bízva. Midőn a notariusi intézmény Cancelláriává fejlődik, a Cancellár őrizte az aranybullát és a többi királyi pecsétet. Midőn az alcancellár állandóan végzi a kir. Cancellária teendőit, a királyi kettős pecsét nála van, az aranybulla pedig a Cancellárnál. A gyűrűs pecsét a Notarius specialis, vagy Secretariusnál van, a ki egyuttal a kir. kápolnának feje.

A Cancelláriát illették az okmányok kiadása után járó díjak. Valószínű, hogy az ezek körül előfordult visszaélések bírták III. Endrét arra, hogy a díjkat törvényileg megszabja. Ez az 1291. 28. t.-czikkel történt.

4. §. *A tárnokmester.*

A mint már említettük, a tárnokmesteri állás a király személye körül és a kir. udvarban a kir. kincstár, ruhatár és a kir. vagyonhoz tartozott ingóságok feletti felügyeletből és ezeknek kezeléséből keletkezett. A főkamrás lett a tavernicus. A tárnokmester elnevezését illetőleg különböző nézetek voltak. Némelyek a szláv eredetű «tábor»-ból, tehát «táborknik» szóból akarták a tárnok-féle elnevezés keletkezését kimagyarázni. Bél Károly András «De Archiofficiis Regni Hungariae» című munkájában azonban már magyar eredetűre utalt ezen udvari tiszt elnevezésének, a meny-nyiben ezt a «tár» szóval hozta összeköttetésbe.

A kamrás és a tavernicorum magister-féle megjelölés egyértelműleg használtatik a XII. századig. A XIII. században a tárnokmesteri állás már megszűnik merő udvari tisztnek lenni. Összefügg ezen változás a szabad kir. városok keletkezésével, melyek főlé a tárnokmester helyeztetett. A szabad királyi városok, melyek a király naturalis birtokában levőknek tartattak, a királyi kincstárba bizonyos évi összegeket fizettek. A királyi kincstárnak felügyelője pedig a tárnokmester volt. Így magyarázható azon szorosabb kapocs, a mely a szabad királyi városok között egyrészt, másrészt pedig a tárnokmester között keletkezett. Idővel a tárnokmester a szabad királyi városok egyrészének, a tárnoki városok felsőbb bíróságának, a tárnoki székek fejévé lesz.

5. §. *Királyi személyes bíraskodás a vidéken. Királyi utazó-bíróság. Székesfehérvári napok. A nádor mint missus. Synodális bíróság.*

A király nemcsak a kir. Curiában tartott birói széket a nemesek fölött, hanem megtartotta azt a vidéken is, és pedig ott, a hol épen tartózkodott. De itt sem nélkülözhetette birói működésében a birótársakat úgy, mint az udvarban a királyi tanácsot, hanem ezekkel közösen látta el a kir. birói tisztet. Egy 1173–75. évi okmány erről a következőket mondja: «Quando rex ista fieri precipit in die dominico in domo Scene Comitissae sub quadam quercu sedebat et cum eo: Dionisius Comes Baciensis, Galus Comes Albensis ultrasylvanus etc.» Tehát a király a szabadban egy tölgyfa

alatt ülve tartott törvényt éppúgy, mint a Frank királyoknál szokásos volt. Nagy Károlyról is meg van írva, hogy utközben nyílt országuton tartott törvényszéket és várta be a Solsadiat reggeltől d. u. 3-ig. A királyi törvényszék tehát nyilvános volt és pedig a nyilvánosság legnagyobb mérvben alkalmaztatott itt.

Ezen, a király által a vidéken tartott utazó bíróságról szól Kálmán kir. I. k. 37. fejezete is. A király mellé a királyi megye adjon két birót és ezekkel együtt ül törvényt. Ezen vidéki kir. bíróság megtartása időhöz kötve nincs.

Van azonban egy bizonyos visszatérő időhöz és helyhez kötött, a király által személyesen ellátott bíróság is. Ezen bíróság Székesfehérvárott, a legnagyobb nyilvánosság mellett, az összes nép jelenlétében tartandó meg. Itt nemcsak a nemesség, hanem más állásuak is nyerhettek igazságot. Ezek az ugynevezett *Székesfehérvári törvéynapok*, melyek azért is nevezetesek, mert ezekből indultak ki a szabályt alkotó gyűlések, a későbbi országgyűlések. Céljuk ezen törvényszékeknek különösen az volt, hogy a népnek a közhivatalnokok, hatalmasok elnyomásai (isd. oppressi) ellen alkalma nyíljen panaszt emelni. A székesfehérvári törvéynapokról tudjuk, hogy már régi időktől fogva dívtak, esetleg már Szt. István óta. Legelső okmányszerű adatunk 1024-ből való. Ekkor Nagyboldogasszony napján tartották meg.

A zalavári apátság 1024-ből való alapító levelének ide vonatkozó része így szól: «Anno domini M. vicesimo quarto, in crastino festi Assumptionis beati virginis cum essemus in Alba» stb. Ezen adat azonban nem hiteles. Karácsonyi, «Szt.-István oklevelei» című munkájában ugyanis kimutatta, hogy ezen Szt. Istvánnak tulajdonított oklevél hamisítvány, 1350-ben már készen volt és akkor írja át Giletfi Miklós nádor.

Az első hiteles adat azonban 1175-ből való. III. Béla írja 1175. évi oklevelében: «Quum Albae S. Regis Stefani solennes agerem dies», a melyből látszik, hogy XII. században megtartották a székesfehérvári törvéynapokat és pedig ekkor már István napján tartották azokat meg.

Az 1222. évi aranybulla is megemlékezik róluk. A decretum bevezető része kötelezi a királyt, hacsak rendkívüli fontos ügyek, vagy egészségi állapota nem akadályozza, hogy évenként Szt.-István napján törvényt üljön Székesfehérvárott, a hol az elnyomottak,

az igazságtalanságot szenvedők minden félelem nélkül előadhatják panaszait. Ha a király személyes megjelenésében akadályozva volna, úgy a nádor helyettesíti őt. Ezen törvényt napon úgy a nemesség mint bárki más emelhet panaszt királya előtt.

Ismétli ezen rendelkezést az 1231. évi 1-ső t.-czikk.

IV. Béla király ideje alatt sem változott az állapot. Az 1267. évi 8. t.-czikkben csak a nádor nincs említve mint a király helyettese, hanem a királyt ezen törvény czikk szerint a vidéken annak fiai közül az egyik, tehát vagy az ifjabb király (István) vagy a Szlavon herceg (Béla) helyettesítheti.

Nevezetes ezen törvény arról is, hogy a törvénykezési gyűléseknek az országgyűlésbe való átmenetét mutatja.

Az 1298. évi 1-ső t.-czikk ismétli az aranybulla határozmányait és szintén a Nádorispánt mondja a király helyettesének, ha ő személyesen a törvénykezést nem végezhetné.

A nádor tehát a királynak helyettese az igazságszolgáltatásban. Helyettese volt a Curiában, helyettesének van megnevezve a vidéki személyes bíraskodásnál is, a székesfehérvári törvényt napokon. A nádor kíséri a királyt az utazó bíróságok alkalmával is, hol a király két megyei nemessel ül törvényt ott, a hol megszállott.

Ezen esetleges helyettesítésből és ezen szoros összefüggésből, mely a nádori méltóság és a királynak birói működése között van, már csak egy lépés vezet ahhoz, hogy a nádor állandóan, önállólag működjék a vidéken, mint királyi bíró. A nádor tehát idővel a királyi igazságszolgáltatásnak külön állandó vidéki közegévé lesz.

Minthogy a nádornak ezen vidéki és különálló működését tartották szem előtt némelyek, így Bartal és Fraknoi is (*«Comentarium ad Historiam Status Iuris publici aevi medi. Hungariae Libri XV.»* és Frankl *«A Nádor és az Országbirói hivatal»* című munkáikban) azon véleményben voltak, hogy a nádori tiszt tulajdonképp a régi nemzetbirónak Szt. István által történt monarchikus átalakítása.

A királyi utazó bíróságoknál a nádor a király mellett van és mellettük két megyebeli nemes. Hogy a nádor a királyi Curiában helyettese a királynak, kitűnik Szt. László III. Decr. 3. cikkéből. E szerint, ha a nádor a királyi Curiából eltávozik és haza menne, a király és a Curia pecsétjét annak hagyja, a ki helyébe marad, mert valamint *egy* a királynak Curiája, úgy legyen *egy* pecsét is.

És míg a nádor hon tartózkodik, pecsétjét senkinek se küldje, kivéve a kik önként jönnek hozzá és az udvarnokokat.

Ebből az világlik ki, hogy a nádor, még a XI. században, csak a Curiában volt helyettese a királynak és hogy ha otthon volt, magánszemélynek s nem országos főbirónak volt tekintendő.

Itt ugyan eljárhatott ő szintén birói minőségben, de csak az udvarnokok, tehát nem szabadok és az önkénytesen magukat az ő birói hatásköre alá rendelők ügyeiben, tehát mintegy választott békebiróként. Ez onnan derül ki, hogy a nádor az ő Curiájából pecsétet nem küldhetett, tehát nem idézhetett. Hogy a nádor a vidéken, mint önálló királyi bíró is eljár, III. Bélának 1190-beli, a pécsi püspökség kiváltságait megörökítő okmányából olvashatjuk ki. Ezen okmány szerint a püspökség immunitása megerősítve, a nádor birói hatásköre alól kivételik. A nádornak ezen küldött birói működése azonban ezen időben még nem kizárólagos, mert ugyanezen okmányból kivehetőleg a király nemcsak a nádort, de más főhivatalnokokat is küldött ki birói missusként. Ilyen volt pld. a Cancellár is. Idővel azonban a nádor, ki időközben az összes nemesség fölötti bíraskodással lett megbízva, egyedül szerepel mint királyi missus. 1275-ből van adatunk rá, hogy Máté nádor különösen a gonosztevők elítélésére küldetett ki. 1278-ból és 1286-ból is van ilyen adatunk.

Valamint a király a székesfehérvári törvényt napokon kívül vidéki congregatiókon synodusokon is ítél s valószínű, hogy a királyi utazó bíróság evvel volt összefüggésben, úgy a nádor is legtöbb esetben, ha mint kiküldött bíró szerepelt, ezen birói működését a proclamata congregatió teljesítette. És ezek voltak a *Congregationes generales*, vagy *Congregationes Palatinales*. Ezen Congregatiókból azután a nádor némely tekintélyesebb nemest vett maga mellé, kiknek véleménye alapján ítél. A nemeseknek száma eleinte meghatározva nem volt; így tudjuk, hogy Sümegen Lőrincz nádor öt ilyen nemest vett maga mellé. Idővel azonban a nádori missusi bíróságban meghatározott számú nemes említettik. Az 1291. évi 14. t.-cz. négy nemest és egy megyei ispánt ad a kiküldött nádorispán mellé, kiknek már most nem csak tanácsadói, hanem ellenőrzési joguk is van, a mennyiben, ha észreveszik, hogy a nádor igazságtalanul járna el, erről a királynak jelentést tesznek.

A nádor, ha vidéken bíraskodott, birói székét a szabadban volt köteles megtartani: mezőkön, nyílt tereken, nem pedig helységekben és városokban. A bíróság megtartása tavaszra, nyárra és ősze tétetett, nem pedig a téli időre, a mint ezt az 1291. évi 29. t.-cz. előírja. Ezen Congregatió az illető megyének valamennyi lakossága jelenhet meg, különösen pedig a nemesek. Segédei voltak a nádornak a iudices nobilium és a iurati assessores. Ezeknek véleményét a nádor meghallgatni tartozott. Ez tehát a vidéki királyi missus bíróság, mely nagyon hasonlított a frank korszakbeli missaticus bíróságokhoz, a melyen a királyi missus a Graf jelenlétében elnökölt. Ezen bíróság is teljes bíróság volt épp úgy, mint a nyugati missusi bíróság. Nálunk is a vármegye nemesinek jelenlétében, Congregatióban ítelt a nádor.

Még egy vidéki bíróságról kell megemlékeznünk s ez az úgynevezett *synodalis bíróság*. Ez abból indult ki, hogy a közlekedési nehézségeknél fogva nem mehetett mindenki a királyi Curiába olyan gyakran, hogy igazát törvény előtt keresse. Ámbár általában el van fogadva az, hogy a székesfehérvári törvényt napok Szt. István királyig vezetendők vissza s így ezeken volt alkalma a népnek panaszait előadni, de azért ezen törvényt napok megtartásának helye is csak egy volt, tehát az ország messzebb fekvő részeiről nehezen volt elérhető. Ha nem is fogadandó el Kovachich Márton Györgynek azon nézete, hogy a synodalis bíróságok megtartásával a székesfehérvári törvényt napokat szüntették volna meg és hogy ezek csak az aranybullával elevenítették volna ismét fel, — mert hiszen a székesfehérvári törvényt napok folytonosságára az 1175. évi III. Béla-féle okmányból következtethetni, — a lehetőség nincsen kizárva, hogy a synodalis bíróságok életbeléptetésének célja az lehetett, hogy a törvényt napokat helyettesítsék, azokat idővel pótolják s hogy létrejöttüknek oka esetleg avval függött össze, hogy egyes királyok a székesfehérvári napokat tán nem igen pontosan tartották meg.

Kálmán király I. k. 2-ik fejezetében elrendeli, hogy miután az út fáradalmas és költséges volta miatt minden jogkereső fél a királyi udvarba nem jöhet el mindig, évenként kétszer, Fülöp és Jakab apostolok napján és Szt. Mihály nap 8-ad napján minden püspökségi megyében a püspök előtt gyűlés tartassék, melyen a megyei ispánok, a grófok és tisztviselők és előkelők megjelenjenek. Az eljárás itt kevésbé szigorú alakisághoz van

kötve, mert ha valaki az egyszerű idézésre nem jelenik meg, perét veszti. Nem kell pecsét általi idézés. A synodalis bíróság csak Kálmán ezen törvényében említették; bizonyos hogy rövid életű volt. 1175-ben, a mint említettük, már ismét a székesfehérvári törvényt napok vannak gyakorlatban.

6. §. *A nádori Curia, az alnádor.*

Egy 1190. évi, III. Béla korabeli okmányból vehető ki az, hogy a nádornak birói illetékessége alá már akkor az egész országnak lakói tartoztak. Ez által a nádornak teendői annyira felszaporodtak, hogy a XII-ik század végén, legfeljebb a XIII. század elején már nádori helyettesre volt szükség.

De nemcsak egy nádori helyettesről van tudomásunk, hanem rendszeren többen voltak ilyenek, a kik az ország különböző részeiben laktak. Valószínű, hogy ilyen helyettesítés nem történt egy és mindenkorra, hanem a helyettesítés egyes esetekre szólt. Az aranybulla, t. i. az 1222. évi 8. t.-cz., az 1231. évi 19-ik t.-cz. ezen helyettesítést módosították, a mennyiben kimondatott, hogy a nádornak csupán egy helyettese lehet, ennek pedig a nádori Curiában kell laknia. Ez a vicepalatinus.

Összefügg ez avval, hogy van külön nádori Curia, külön állandó bíróság, a mely már nem azonos a királynak Curiájával. Nem is volt ez azonos a nádornak missusi vagy congregationalis bíróságával, hanem ettől különböző, központi királyi bíróság volt.

Az 1222. évi 8-ik t.-czikk már törvényileg is kimondja azt, hogy a nádor az ország minden lakosa fölött ítél.

Minden ügy a nádor birói hatáskörébe tartozik. Egy kivétel azonban mégis van és ez az, hogy a nemesek főbenjáró és birtokpereit a királynak tudta nélkül be nem fejezheti. Itt tehát végítéletet nem hoz. Hogy különben a nádori bíróság teljesen különálló bíróság volt, igazolja azon körülmény is, hogy a nádornak ítéletei mintegy felülvizsgálat végett terjesztettek a király elé, a ki azokat vagy megerősíti, vagy megváltoztatja. Ezekben az ügyekben a nádor tehát egészen külön járt el, a pert saját bírósága előtt befejezte és csak felülvizsgálatra került az ügy a király elé. Az aranybulla idején túl gyakran fordul elő, hogy a nádor bűnügyeket megerősítés végett a királyhoz felterjeszt. 1244-ből van az

első példa erre. Az 1231. évi XVII. t.-cikk a nádor illetékességét annyiban szorítja meg, hogy az egyházi személyeket, a papokat, a házassági, hozományi és az egyházi ügyeket hatásköre alól kiveszi és ezeket az egyházi bíróságok alá tartozóknak nyilvánítja.

Különben a nádori hatáskörhöz tartoznak a birtok- és a bűnperek.

Minthogy a nádori bíróság külön bíróság, volt a nádornak külön pecsétje is és pedig kettős pecsétje. Minden nádor hivatalba léptekor ujat kapott. Segédei voltak a nádori Curiának 1. a nádori főjegyző, protonotarius regni Palatini, 2. a nádori jegyző. A főjegyző inkább a vidéken, míg a jegyző a Curiában végezte az ügyeket. Azután 3. a nádori Cancellár, 4. a végrehajtó (exactor), 5. a nádori udvarbíró (curialis comes palatini) és 6. a nádori ifjak.

7. §. *A nádor jogállása egyébként.*

A comes curialis maior elnevezés mellett már a legrégebbi időben találkozunk a Comes Palatii elnevezéssel is, a mi a Karolingok Pfalzgrafjának felel meg. Aba Samu egyideig Istvánnak, majd Péternek volt Comes Palatii-ja, a mint azt a Szt. Gellért-féle legendában olvassuk.

Hogy a nádorispán, vagy Palatinusnak az Árpád-korszakban fő teendője a vidéki királyi bíraskodás volt, azzal már megismertünk. Van nyoma, hogy a nádor a Bessenyőknek volt főbírája. Főbírája volt a nádor 1270-től igazolhatólag a Kúnoknak is.

A nádornak ezen minősége III. László alatt 1279-ben lett megállapítva, hogy t. i. a nádor a Kúnok nemzetségbíráival együtt ül törvényt. A Kúnok minden ügye a nádor illetékessége alá tartozik, kivéve az emberölési pert, melyben a nemzetbíró első fokban, felebbezés esetében pedig a király ítél. A bíraskodási tevékenységen kívül azonban még a következő ügyek tartoznak a nádor hatáskörébe.

1. A birtok határainak törvényes megjelölése. A határjárásokat ő külön közegekkel végeztette.

2. Az adománybirtokba való iktatást is sokszor ő végezte.

3. A kegyúri és közigazgatási ügyekben járt el.

4. Rendkívüli megbízatásokat teljesített. Így IV. Béla a túlmennyiségben eladományozott vár- és királyi birtokoknak vissza-

vételét reá bizta. Az 1298. 9. t.-cz. szerint az engedély nélkül épült váraknak leromboltatása is hozzátartozott.

5. Diplomatikai megbízatásokat teljesített, béke előterjesztéseket tett.

6. A hadügyhöz szintén bizonyos viszonyban állott, kisebb hadjáratokban csapatvezér volt, vagy a királynak segédje.

Ezek voltak a nádori teendők az igazságszolgáltatáson kívül. A mi a nádor jövedelmeit illeti, erről a következőket jegyezzük meg. Először is volt a nádornak descensusa ha vidékre ment, épp úgy mint a királynak. Azután voltak pénzbeli jövedelmei is. Ezek leginkább az illetékessége alá tartozó s általa eldöntött perekből befolyt bírságpénzekből kerültek ki. Ezen bírságpénzeknek egy harmadrésze a nádort illette meg.

Azután a főbenjáró perekben halálra ítélt nemesek birtokai előbb egészben, később kétharmadrészben a nádorra szállottak. Végre a királyi vár birtokainak erdeiben legeltetett sertések után mindenki tizedet fizet, melynek fele része a várispáné, másik fele pedig a nádoré.

B) A vidéki kormányzat és az evvel kapcsolatos igazságszolgáltatás.

1. §. *A várszervezet és a vármegyéről általában.*

Vita tárgya vajjon a várszervezet mint a kormányzatnak vidéki és bizonyos területtel összekapcsolt szerve csupán katonai és közigazdasági jellegű volt-e és csupán ezen érdekeket szolgálta-e és létezett-e ezen kívül ettől különálló közigazgatási területi felosztás is, vagy pedig összeesett-e ez a kettő és a honvédelmi vidéki, tehát katonai szervezetből, melyben a közigazgatásnak igen fejlett rendszeres szervezetét látjuk, lett-e a tisztán megyei közigazgatási szervezet akkor, a midőn a honvédelmi tagozat eredeti céljának már meg nem felelt, tehát kizárólagos honvédelmi feladata megszűnt.

Nem lehet eltagadni, hogy sok érv szól az első nézet mellett, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a nemesség mily kevés pozitív száakkal volt eleinte a decretumok rendelkezései szerint a várrendszerhez fűzve.

Bizonyos, hogy a honvédelmi célokat szolgáló vidéki közigazgatási tagozat a várszervezet volt. A kérdés tehát az, vajjon létezett-e e mellett külön megyei szervezet, vagy pedig a kettő

ugyanazonos szervezet volt-e és ebből fejlődtek ki az autonóm vármegyék.

A várterületeknek és a külön vármegyéknek, tehát a *vármegyék dualismusának* főképvisele: Pesty Frigyes, a ki *«A várispánságok története»* című igen nagybecsű munkájában a rendelkezésére álló anyagból kifejteti és bebizonyítani igyekezett, hogy a várispánság a vármegyétől külön állott. Mig *Pauler Gyula* *«Szt. István alkotmánya»* és *«Magyarország története az Árpádok alatt»* című munkájában a vármegyék egységét állítja.

Az adatok hézagossága a középkori diplomatica terminológiájának határozatlansága, továbbá azon körülmény, hogy a középkori intézmények fejlődése nem valamely előre megállapított elvi elhatározásnak, pld. törvényes intézkedésnek, hanem sokszor esetlegességeknek kifolyásai, okozzák azt, hogy ezen kérdés körül még mindig bizonyos homály kering.

Annai mindenesetre bizonyos, hogy a várszervezetnek alapcélja a honvédelem, és azon alapszme, hogy a királynak támadó háborúban is elegendő, mindig rendelkezésre álló, rendszeresen kiépezett hadserege legyen.

Az is bizonyos, hogy a nemesség a várrendszerhez eleinte igen csekély mérvben volt hozzákapcsolva.

Az ország területének hadi célból való felosztása és ezen területi részeknek a katonai igazgatás szempontjából vidéki központosítása, továbbá a vidéki közigazgatás többi ágazatainak, ezekkel való összekapcsolása Frank és Szláv minták után történt. Ott voltak a Frank Gauok, a Szláv Zsupák. A Frank Gauszervezet keletkezésénél szintén annak katonai oldala volt kiinduló pontja a többi ehhez hozzájáruló vidéki közigazgatási functióknak. A Graf először vidéki katonai parancsnok volt, idővel ítéleteket hajt végre, még később átveszi a vidéki birónak, a thunginusnak tevékenységét, végre pedig egy comitatus — Gau — élére kerül mint vidéki központi bíró és mint a vidéki administratióinak közege.

Ez volt a mintakép, meg azután a szláv Zsupánság, a mely a nagy Szláv, a Szvatopluk-féle birodalom reminiscentiáiból élhetett még emlékezetben, a mely után indulhatott Szt. István, midőn az ország területét a honvédelem szempontjából vidéki várközpontokkal, várterületekre osztotta fel. Ott volt a királynak területi főtulajdonjoga, melynél fogva mindama területek, a melyek

a törzsek által megszállva nem voltak, a királyi kincstárnak, illetve az akkori államgazdasági felfogások szerint a királynak rendelkezése alá jutottak. Minthogy a nemzet tagjai által elfoglalt szállásoknak területei az ország különböző részein, különböző nagyságban terültek el, azon területek, melyek a honvédelem szempontjából érintett módon fel voltak használhatók, amazok között mintegy szigetszerű, enclavék módjára lehettek az ország különböző részeiben elosztva, mint olyan területrészek, melyek a törzsek által megszállva nem lévén, a királynak rendelkezésére állottak. Ezen területek tehát közcélúknak szolgáltak és így meg voltak különböztetendők a királynak magán családi birtokaitól, melyek azonban gazdaságilag az akkori viszonyokhoz képest domaniális szempont alá estek.

Ezen szigetszerűleg elosztott enclavéken, melyek tehát az ország különböző részein voltak, keletkeztek a királyi hatalomnak fegyveres telepei. Hogy ezen várterületeken kívül a vidéki közigazgatásnak még más területei is lettek volna — elkülönítve a várszervezetnek szolgáló területektől — nem tartható valószínűnek. A királynak érdekében állott bizonyos területeket kiválóan a hadi szervezetnek alapjává tenni, érdekében volt ezen hadi szervezetet, mely területhez volt kötve, közigazgatásilag is szabályozni és minthogy a gazdasági felfogás szerint, ilyen területeknek jövedelmei a királynak voltak jövedelmei, azokat kellőképpen biztosítani kellett. Ezen intézkedéseknél és azon oknál fogva, mert ezen területek nem voltak a királynak magántulajdonában, a szervezet közjogivá és nem magánjogi jellegűvé lett. Kiváltak ezen területek közigazgatásuk, szervezetük folytán más magánbirtokokon levő hasonsszervezetektől, kiemelkedtek mint tipikus formák, a melyekből akkor, midőn tulajdonképpeni alapcéljuk, a honvédelem t. i., megszűnik, csupán a velük már előbb is kapcsolatban volt megyei közigazgatási szervezet, az autonóm megye alakjában válik ki. Tény, hogy a várszervezettel kapcsolatban levő vármegyének beléletéről, feladatáról és külön szervezetéről nincs tudomásuk. Ezen vármegyék közigazgatása a királyi várszervezet közigazgatásával érintkezett, közigazgatási területe a sajátlagos vár területén túl terjedhetett, de a vármegyében más várnak területei is benne foglaltathattak. Hogy a vármegyének a királyi várterületen kívül eső és evvel inkább csak a végrehajtóhatalom gyakorlásában érint-

kező vármegyének belső életéről alig van tudomásunk, arra vezethető vissza, hogy a megye eredetileg főképpen hadi feladatokat teljesített és az evvel kapcsolatos közigazgatást végezte, az állami életben ezen kívül úgyszólván akkor alig működött, határozott külön szervezete nem volt azért, mert a megye lakossága, a nemesség t. i., közvetlenül a király alá tartozik: a hadviselés és a bíraskodás kérdéseiben más közegektől nem függött, adózás dolgában pedig csak a püspökkel volt összeköttetésben, ennek fizetvén az egyházi tizedet. Persze idővel éppen a pénzbeváltás és tized ügye hozta közelebbi kapcsolatba a nemességet a vármegyével. (1222.)

Ugy hiszszük, hogy a vármegyének a királyi várszervezettől esetleg elütő közigazgatási szervezetéről azért nem tudunk, mert az egyszerűségénél fogva alig hagyott nyomot. A vidéki közigazgatásnak szükségességét nem a közvetlenül a király hatósága alá tartozó nemesség, hanem a nem nemes lakosság teremtette meg. Minthogy ezen szervezet volt alapja a királyi seregnek, a királyi kincstár bevételeinek ez volt főfontosságú tényezője, ennek szervezése volt legelső rendű szükséglet, a mely csak akkor jutott az egész megyével szorosabb kapcsolatba, a midőn erre szükség volt, ez pedig akkor következett be, midőn a várszervezet honvédelmi alapjai megingának és avval a megye maga is csupán közigazgatási szervezetté lesz. Nem kell tehát nézetünk szerint a megye rendszer dualismusát olyképpen felfogni, hogy a várszervezet a megyétől teljesen külön állott volna, de a megyei szervezet teljes egységét sem szükséges feltétlenül elfogadni, mert mindkét vidéki szervezet szorosan egymás mellett is elképzelhető, olyképpen, hogy az egyik, a várszervezet, pregnansabban emelkedett ki a megyei szervezet mellett, annak administratív szervezete megállapodott részletességig ki volt domborítva a megyében, mert a vár és a várföldek közvetlenül a királynak rendelkezése alatt voltak és alapjaivá lettek a királyi hatalomnak. A várszervezet a király által kinevezett hivatalnok keze alatt közvetlenül működött, a királyi hatalom itt közvetlenül érvényesült, míg a megyei nemesség fölött a királynak hatalma még a korlátlan királyság idejében is csak a nemzet alkotmányos jogai és alkotmányos szabadságai által befolyásolva érvényesülhetett. Ugyanis a nemesség más hatóságot, mint közvetlenül a királyét, más bírót, mint magát a királyt, más katonai kötelezettséget, mint a szó szoros értelmében vett

honvédelmet nem ismert, mely utóbbi kötelezettségnek mikénti gyakorlása nem függött tisztán a királyi akaratától, hanem a nemesség hozzájáruló beleegyező akaratától is. Hisz éppen abban nyilvánult meg a királyi hatalom korlátlanága, hogy a nemesség előjogait hagyta figyelmen kívül és a királyi hatalom korlátozása éppen abban nyilvánult, hogy a nemességnek jogai a királyéval szemben szabályoztattak. Mindezeknél fogva a királyi enklávészerű várbirtokon kívül nem is igen volt mit szervezni a várszervezet virágzásának korszakán belül, a miért is a vármegye a várszervezet mellett nem is domborítja ki szervezetének részleteit, melyeket részleges tökéletességgel a várszervezetnél látunk kifejlődni.

A vármegyének elnevezése *parochia*, *provincia*, a váré *castrum*. A *parochia*, a *provincia*-féle elnevezésen kívül még a *comitatus*, magyarul *megye*, régi magyar nyelven *mega* (megyei = megalis) elnevezés is dívott. Ezen utóbbi elnevezést Kálmán király 1. K. 37. fejezetében, mely a kir. utazó bíróságról szól, fordul elő.

A *parochia*, a *comitatus*-féle elnevezés a megyei közigazgatással általában van kapcsolatban. Ez azon terület, a mely comes közigazgatása alatt áll. A comes, az ispán, a comes parochialis a megyeispán. Éppúgy, mint a Frank szervezetben a Graf a Gaunak, itt az ispán a megyének élén áll. A megye pedig a várral van összeköttetésben, a miért is a comes a *castrum*-nak comese is, comes castri, *várispán*. S midőn a megyei közigazgatás a honvédelmi területi tagozatot képező várszervezetből leválik, még mindig megmarad a vidéki tagozat kétféle működésének emléke az elnevezésben is, mert a «*vármegye*»-féle megjelölés a vidéki administratív szervezetnek mindkét alkotó eleméből, a *várból* is meg a *megyéből* is tartalmaz magában megjelölést.

A vármegyei administratio természetesen csak ott érintkezett a várispánság igazgatásával, a hol volt vármegye is, meg várterület is. Ez a kettő azonban nem mindenütt volt együtt, azért nem minden megye volt várterület is.

Az országnak egyik helyén előbb alakul a várterület mint a megye, más helyen meg a megye mutatkozik előbb és azután kerül bele a várszervezet.

Igy megfigyelhetni, hogy a várterületek mint hadászati okból létrejött szervezetek, a törzsek által meg nem szállott és a királynak főtulajdonába átment, de az ott levő erdők és a járat-

lan utak miatt gazdaságilag sem igen értékesített északi részeken (Pesty szerint a király vadászterületein) előbb fejlődtek mint a megye. Árva, Liptó, Turóc, Ugocsa, Szepes, Sáros előbb voltak várterületek mint vármegyék.

Patak, Kemény, Máramaros, Torontál, Küküllő, ezek előbb voltak megyék, de nem is lettek soha várispánságokká.

Bolondócz, Gerzencze, Sempte, Locsmán, Karako, Szolgagyőr várispánságok voltak, de nem lettek vármegyékké.

Nevezetes dolog az és éppen abban nyilvánul a várispánságok fontos hadi feladata, hogy a várispánságoknak zöme az ország határa felé tömörül. A legszámosabb és legerősebb várispánságok az ország nyugati és déli határán vannak. Kevés van a Tiszától keletre, Erdélyben csak a dobokai, kolozsvári, gyulai, fehérvári és tordai volt, míg az ország közepén, Pest környékén, a Jász-Kúnságban, továbbá Máramarosban, Torontálban éppenséggel nem volt várispánság. Már ebből is nyilvánvaló, hogy a várispánságok mint területi tagozatok nem merítették ki az ország területét. Nevezetes még az is, hogy az egyes várispánságokhoz tartozó területek nem mindig feküdtek egy és ugyanazon vármegyében, hanem hogy egyes várföldek különböző vármegye területén voltak szétszórva.

A legkevesebb várispánság az, a melynek területe egy és ugyanazon vármegyében pontosul össze. A legtöbbnek várföldje három-négy megyében volt szétszórva. Így, hogy csak példaképp egy-kettőt említsünk, a *mosonyi* várispánságnak területe Moson, Győr, Pozsony és Veszprém megyében, a *nógrádié* Nógrád, Heves, Hont megyékben volt szétszórva. A várkerületek tehát az ország nemesi, egyházi és egyéb királyi birtokai között a vármegyében foglaltak helyet és pedig legtöbbször egy és ugyanazon várterületekhez tartozó várföldek különböző vármegyékben voltak szétszórva.

A vidéki kormányzat központjai a vármegyék és a velük kapcsolatos várispánságok voltak, melyek azonban eredetük, eredeti feladatuk és a területükön levő lakosság minőségéhez képest, különböző hatáskörben mozogtak, idővel azonban, a nemességnek a vármegyébe való teljes beolvadása után, a midőn a várszervezet a várispánság eredeti honvédelmi jellegéből veszített, főleg közigazgatási területi tagozattá, nemesi autonóm vármegyékké lesznek.

2. §. A várszolgálat és a várföldek.

A várszervezetnek jogi alapját a hűbériséghez nagyon közel álló viszony képezi. A király saját királyi hadseregének létesítése és biztosítása végett a királyi várhoz, annak területéhez állandó jellegű katonai szolgálatot fűz. Ezen katonai, vagy evvel szoros kapcsolatban levő szolgálat ellenében az ilyen szolgálatban lévő egyén, a várhoz tartozó földet kap.

Jellemző, hogy a várföldet élvezők azon köteleket, mely őket a várhoz fűzi, egyoldalulag fel nem bonthatják, hanem hogy a várral és pedig mindig egy és ugyanavval állandó kapcsolatban maradnak. Jellemző azonkívül, hogy a midőn a várterület lakosságának bizonyos osztályába tartozik valaki, ebből önként más osztályba át nem léphet.

A mint a várterületen levő lakosság bizonyos szolgálmányokkal a várhoz van kötve, úgy az egyes várakhoz tartozó terjedelmes földek szintén állandóan a várhoz voltak kapcsolva. Ezekre nézve már Szt. István rendeli el, hogy azokat a váraktól elszakítani nem szabad, a mi tehát nem más, mint a várföldre vonatkozó elidegenítési tilalom.

A várterületen levő lakoságnak viszonya a várhoz katonai jellegű. Ezen katonai kötelezettség élethossziglan tart és örökös. Olyanforma volt ez, mint a határőrvidéki katonai szolgálat, mely a legujabb időkig fennállott. Minden ilyen várszolgálati kötelezettségben álló egyén bizonyos meghatározott várhoz tartozott s tekintve a várföldeknek sokszor különböző megyékben való elszórtságát, gyakran saját várától messze esett a várszolgálati viszonyban állónak földje és tartózkodási helye. Minthogy azonban katonai kötelezettsége őt az ő saját várához fűzte, szükség esetén katonai szolgálatját nem a hozzá legközelebb fekvő várban, hanem mindig az ő saját beosztása szerinti várban teljesítette.

Miután a várak közvetlenül a királynak rendelkezése alatt állottak, méltán lehet állítani, hogy ezen várkatonai szolgálat volt alapja a királyi hatalom kifejlődésének és ez tette lehetővé azon nagy átalakításokat is, a melyeken a magyar államszervezet a XI. század folyamán átment, a királyság intézményének kialakulását és végleges megerősödését.

A vár területéhez tartoztak tehát maga a vár és a várföldek. A vár közvetlen környezete volt az úgynevezett Suburbium, a mely területen igen sok helyen keletkeztek községek, városok.

A várföldek voltak a várnak legfontosabb gazdasági tartozékai. A várföldekről voltak hiteles feljegyzések is, melyeket forrásaink *«Legenda St. Stefani»* név alatt emlitenek. Registrumoknak is hívják ezen feljegyzéseket.

Ezeknek könyvalakjuk volt. Bennük foglaltattak az összes várak, az azokhoz tartozó minden javak, földek és népek, a várterület lakossága a maga osztályozása szerint. Világos, hogy ezen könyv az egész várispánsági szervezetnek tüzetes leírását foglalván magában, annak hű képét is adta. A könyv a székesfehérvári káptalan levéltárában őriztetett Róbert Károlyig, ki azt a Visegrádi várba vitette. Innen azonban nyomtalanul eltűnt és már Nagy Lajos 1349-ben eredménytelenül kerestette.) A *«Legenda St. Stefani»* másként Registrum bejegyzéseinek tekintélye igen nagy volt. Tudjuk, hogy még a XIII. században is ezen bejegyzések alapján kapcsolták vissza a várakhoz az onnan elkerült területeket és hogy ennek alapján határozták meg a várföldeknek vitás határait. Felette fontos volt eme Registrum annyival is inkább, mert a mint említettük Szt. István II. K. 6. czime szerint a várföldek nem voltak elidegeníthetők. Daczára ennek azonban igen sokszor megtörtént, hogy királyaink ezt be nem tartották, úgy hogy azután azoknak visszakapcsolásáról kellett gondoskodni. Ezen visszakapcsolási munkálatokat azután ezen Registrum segítette elő. A várbirtokoknak elidegeníthetlensége igen fontos volt. Hiszen a várföldek voltak alapjai a királyi hadseregnek és így a királyi hatalomnak és tekintélynek is. A mint a későbbi fejlemények mutatják, éppen a mindinkább lábrakapott elidegenítések okozták a királyi hatalomnak gyöngülését, a vidéki kormányzatnak, a királyi kincstár és a hadi szervezetnek átalakulását is.

Daczára annak, hogy a várföldeknek elidegeníthetlenségét az aranybullának 16-ik czikke (egész megyék el nem adományozhatók), úgy az 1231. évi 26. t.-cz. és 1291. 25. t.-czikk is megerősítette, a

*) A Leg. Seti Steph. megközelítő képét adhatja a Horváth Sándor által kiadott *Liptói és Túróczi Registrum*, mely Bubeck Imre országbíró és Liptói főispán által 1391-ben, János litteratus hamisításai folytán végzett okmányvizsgálat következtében keletkezett.

királyok ezen tilalmak daczára folytatták az adományozásokat a várföldekből. Ezekben azonban maguk az adományosok sem igen bíztak, a miért is az adományokat a királyok által újra meg újra megerősítették. A várbirtokból eredő adományokat a királyok vissza is vették, sőt külön bíróságokat is szerveztek ilyen czélból, különösen a XIII-ik században. Ezeknek feladata az eladományozott várföldeknek a várakhoz való visszacsatolása volt. A várhoz tartozó, katonai kötelezettségben álló egyének a királyi várhoz tartozó, általuk át nem ruházható és a királyok által el nem idegeníthető földeken kívül birhattak *magánjogi czimen is földeket*, melyek vétel, örökség vagy egyéb jogalapon kerültek hozzájuk. Ezeket természetesen el is idegeníthették, de ezen elidegenítéshez is szükséges volt a királynak hozzájárulása. Az eladásba a rokonok is beleszólhattak. Ezeknek beleegyezése is szükséges volt, beavatkozási joguknál fogva. A várföldek csupán a futódokra szállottak át.

A várispánságoknak számát is tudjuk. III. Béla idejében Magyarország jövedelmei, midőn ő II. Fülöp francia királynak lányát, Margitot nőül vette, összeirattak. 1184-ben készült ezen jegyzék. Ebből, meg Rogerius váradi kanonoknak *«Carmen miserabile»* című munkájából a várispánságoknak számát az 1184—1241-ig terjedő időben 72-re lehet tenni.

3. §. A vidéki kormányzat közegei.

A királyi kormányzatnak vidéki székhelyei tehát a megyékkel kapcsolatos várispánságok voltak, melyeket ilyen értelemben *királyi megyéknek* lehet elnevezni. A megyei főispán volt a királyi hatalomnak vidéki szerve. Minthogy vannak adatok arra, hogy egy és ugyanazon időben a várnak külön ispánjai, meg ugyanazon megyének más ispánjai voltak, továbbá arra is, hogy egy-egy várterületnek népei két különböző vármegye ispánjának birói hatalma alá tartoztak, végre adatok vannak arra is, hogy az ispánok igen gyakran más országos főhivalt viseltek, de másrészt voltak olyan várispánok is, a kik a várjobbágyok, tehát nem nemesek sorából kerültek ki: azon eredményre kellene Pestyvel jutni, hogy a várispán, tehát a várnak ispánja különbözött a főispántól és hogy a várispán a főispán alá tartozott.

Érintettük már többször, hogy a várnak adminisztrációja a vármegyének adminisztrációjával érintkezett s hogy mindkettő együttvéve alkotja a királyi vármegyét. Ezen oknál fogva a főispánnak (*Comes Parochialis*, *Comes Provinciae*) és várispánnak egy személynek kellett lennie. Nem tartjuk azonban kizártnak azt, hogy ezen egyesítés csak idővel fejlődött ki akkor, a midőn a nemesség is többé-kevésbé belekerül a vármegyébe. Lehetőnek tartjuk azt, hogy olyan esetben, ha várjobbágy volt még a várnak ispánja, ilyen esetben ez függött a vármegye ispánjától, a főispántól, ennek saját administrationális területén bírói ügyekben is. Ha nemes ember került a vármegye élére, ez legtöbbször saját személyében egyesítette a főispáni és várispáni állást és nevezték őt akkor is Comesnek. Ha pedig nem egyesült ezen két állás, úgy a nem nemes — várjobbágy — várispán függött a főispántól. Idővel pedig a nem nemes várispánok teljesen kimultak ezen hivatalból és ekkor egyesül állandóan a várispáni és főispáni hatáskör egy személyben, a főispánban. Abból pedig, ha egy főispán administrationális és bírói hatásköre kiterjed egy várispánságnak ott lévő területére, a melynek ispánja a főispántól függ, úgy hogy ugyanazon megyében a sajátlagos várbeli hadi és az evvel összefüggésben lévő többi teendő a várispán kezében van, még nem következik a vármegye dualismusa, mert ilyen esetben nem két különböző, hanem egy hatáskörrel van szó, mely részben átruházott természetű. Ezen elv akkor sem változott, ha egy idegen várterületnek része egy másik vármegyében feküdt. Ha ugyanis egy IV. Béla király korabeli okmányból le akarjuk vonni a következtetést, úgy a várföldek igazságügyi tekintetben már ekkor azon főispán igazságszolgáltatása alá tartoztak, a kinek megyéjében azok feküdtek.

A királyi vármegye tehát ekkor ezen tekintetben ki van már kerekítve.

Álláspontunk tehát az, hogy a várszervezet mint kiválóan hadi szervezet volt a magva a vármegye szervezetnek. Ez a kettő érintkezett egymással. A várispán függésbe jut a főispánnal különösen ott, a hol a várispánság a megyében benne van. A főispáni állás lassan absorbeálja a várispáni állást, a mennyiben a nem nemes várispánok kimulnak és a vármegye főispánja maga lesz a várispán. Elnevezése ekkor is Comes. Ha nemes ember a főispán,

az ő területén lévő idegen várispáni terület teljesen tőle függ. De maradtak olyan várispánságok is, melyek a megyékbe nem olvadtak bele, mert hadszervezeti főpontjuk a vármegyéken kívül estek. Ezek a várszervezet felbontása után teljesen megszűnnek, területeik egyik vagy másik megyébe administratív és nem szerves uton kerülnek bele a vármegyékbe.

A vármegyei szerevezetnek közegei a következők:

I. A *főispán*. A főispánt illetve várispánt a király nevezi ki. Ez a Comes parochianus vagy provinciae, a ki rendszerint a kialakulás után egyuttal, ha nemes ember, a Comes castri is. Alatta állhat a várispán a *Comes castri*. Ez és a többi várispáni tisztviselők, kivéve a billochusokat, kik királyi bírák voltak, a főispán illetve a Comes castri által neveztetnek ki. A főispán szintén a Comes-féle megjelöléssel fordul elő, de rendszerint azon megyének elnevezésével összekötve, a melynek főispánja. Annak emléke, hogy egy és ugyanazon vármegyében a főispántól függőleg külön szerepelt a várispán, melynek hatásköre azonban a megye ispánjának hatáskörében benne volt, mutatkozik abban, hogy a midőn ezen két tiszt egy személyben már egyesült, a czímben az egységes tisztnek különállása még mindig kifejezésre jut. Pld. *Comes Syrmienensis et Comes Castri Syrmienensis.*

II. A *várispán* a várispáni és főispáni állásnak egyesítésekor a vidéki kormányzásnak hármass feladatát teljesítette. Hatásköre kiterjedt a *hadügyre*, az *igazságszolgáltatásra* és a *gazdasági teendőkre*.

1. A várispánok hadügyi teendői a következők voltak. A várhoz tartozó egyéneket katonailag ő képezte ki, azokat háború esetén a király táborába vezette és csapatjait kísérte. Ő volt a hadi területi tagozatnak a feje, az ő hadügyi felügyelete alatt állott maga a királyi vár, ő volt köteles annak védelmi állapotára és kellő ellentállási képességére felügyelni, az egész ispánságnak hadi és védelmi képességét fentartani, azt kellőképp fejleszteni.

2. A Comes Castri *bírói* illetékessége alá tartozott a várispánságnak nem nemes lakossága. Hogy ezen feladata a várispánnak már kezdettől fogva meg volt, igazolja Szt. István II. K. 43. fejezete, mely szerint a király előtt helytelenül megtámadott ítélet után a várispánnak 10 penza fizetendő.

A Comes Castri rendszerint csupán a vár területéhez tartozó saját várnepe fölött ítél. Kivétel van, ha valamely várterületnek

élén várjobbágy származású Comes Castri volna, akkor a főispán saját vármegyéje területén lévő idegen várföldiek fölött gyakorolja a birói hatalmat.

Gyakorolja a birói hatalmat akkor is a saját területén lévő várterület fölött, ha külön, tőle hatáskörileg függő, várispán volna a vármegye élén, mely két terület tehát ilyképpen az egységes királyi vármegyét alkotja. Ha a várispáni és főispáni állás már végleg egyesítve van, akkor már csakis a főispán kerül szóba, mint Comes Castri vel parochialis. A midőn a várispánnak birói teendőit birói helyettese, a Comes curialis castri vagy Comes curiae parochialis által gyakorolja, már a törvények is ezt nevezik a nem nemes, tehát a várhoz tartozó várnép birájának, a kinek illetékessége csupán a várnépre terjed ki. Így mondja ezt az Aranybulla 5. cz. 1. §-a és az 1231. évi t.-cz. 13. cz. 1. §-a.

3. A várispán gyakorolta a várispánság területén a pénzügyi kezelést. Ő szedte be a várnép által fizetendő adókat, a szabadok denárjait, mely adókból Kálmán kir. I. K. 78. f. szerint neki $\frac{1}{3}$ rész, a királynak $\frac{2}{3}$ rész jár. Ezen jövedelem összegyűjtése századonként, tehát a várispánság területi altagozata szerint történik. A pénzről jegyzék vezetendő és az egész összeg ugyanezen törvény 79-ik fejezete szerint Szt. Mihály napig összegyűjtendő. Ekkor történik a felosztás a várispán és a királynak járó jutalék arányában.

Megjegyzendő, hogy ámbár a várispánok eleinte rendszerint a várterület katonai kötelékéhez tartozó legelőkelőbb szabadok osztályából, az úgynevezett várjobbágyok sorából kerültek ki, azért a Comes Curialis állása igen tekintélyes volt. Később találkozunk a várispánok közül nádor, országbíró, tárnokmester, a kik egyuttal főispánok is. Ez azonban csak a várispán és megyeispáni állásnak egy kézben történt egyesítése utáni időkre szól, a midőn a várispán nem várjobbágy, hanem nemes ember.

III. Az udvarbíró a vidéki kormány szervezetnek tekintélyes hivatalnok. Comes curialis castri, vagy Comes curiae parochialis névvel jelölik.

Ez a várispánnak birói helyettese. A várjobbágyok, tehát nem a nemesi osztályból került ki. A várhoz tartozó népnek birája, a mely a várispán birói hatalma alá tartozik.

Az aranybulla 5. czim 1. §-ban a várispán illetékességi körét határozottan írja elő, mondván, a megyei udvarbírák csakis a

várhoz tartozó népnek ügyeit vizsgálják. Az 1231. t.-cz. 13. czim 1. §-a ugyanazt írja elő.

Az idők folyamán azonban ez megváltozott. Midőn a vármegye és várispánság végleg egyesül és a várispán hatásköre a vármegyével kapcsolatba jutott nemességre is kiterjed és autonóm vármegyévé változik át, — az udvarbíróból lesz az alispán, a ki a Várad Regestumból is kivehetőleg már nemcsak a várhoz tartozó nép, hanem a nemesek fölött is ítél, tehát maga is a nemesi rendbe tartozik.

Megemlítendő, hogy a lipthói várispánságnál annyiban volt kivételes az állapot, a mennyiben itt IV. Lászlónak 1279. évi privilegiuma szerint az udvarbírói tisztet maga a várispán gyakorolta. Az udvarbíró a főispán nevezi ki.

IV. A vidéki igazságszolgáltatásnak királyi vidéki közege volt a Billochus. Elnevezése a «billog» bélyeg szótól ered, mert a büntetőjogban mint büntetés szerepelt a megbélyegzés, melyet az elítélt térdére való reásütéssel alkalmaztak. A billochus pedig fenyítő jogot gyakorolt a vármegyében, nála volt a büntetés végrehajtására való hivatalos bélyeg is.

A megbélyegzés egyrésztől megszégyenítő büntetés számába megy, másrészt elsőfokú büntetés is volt, mely visszaesés után esetleg szigorúbb lehetett. A nyugaton a testcsontkító büntetéseket is részben ezen szempontból fogták fel. Az aranybulla 5. czime szintén fenyítő birói hatalmat állapít meg a Billochus számára. A tolvajok (latro) és rablók (fur) azaz a nyilvánosan tolvajlók ellen a Billochus jár el, de nem egyedül, hanem a várispán jelenlétében. Ugyanezen rendelkezést ismétli az 1231. t.-cz. 13. czime is.

A Billochus tehát nem tartozik a várispánság hivatalos hierarchiájába, csak annyiban függ evvel össze, hogy hivatalos működése a várispánhoz van kötve.

Midőn IV. Béla alatt a megyei autonomia és a megyei bíróságok fejlődnek ki, a Billochus is eltűnik.

V. A várszervezet hadi szervezet lévén elsősorban, a várispánnak ezen irányú katonai feladatához képest rendelkeznie kellett olyan közegekkel, a melyekre tevékenysége körében támaszkodhatott úgy bent a várközpontjában, mint annak szétágazó vidéki tagozatában is. A várszervezet tehát a katonai parancsnokokra, illetve hivatalnokokra szorult, a kik az egész szervezetnek alsóbb

tagozatait vezették. Ilyen kiválóan hadi jelentőségű állása volt a *seregvezérnek*, a *Princeps exercitus*nak és a *Major exercitus*-nak a *«Hadnagio»*-nak vagyis hadnagynak.

Vajjon e kettő, t. i. a *Princeps exercitus* és a *Major exercitus*, tehát a seregvezér és hadnagy között volt-e különbség, vagy egy és ugyanazok voltak-e ezek — eldöntöttnek nem tekinthető. Pesty Frigyes szerint abból kifolyólag, hogy a Váradi Regestrum 254-ik §-a egy és ugyanazon jogügynök letárgyalásánál mindkettőt említi, a kettő között különbség van és a seregvezér megelőzi a hadnagyot. Megjegyzendő azonban, hogy a Pesty által használt szövege a váradi Regestrumnak hibás volt, mert az ott említett Beta *«hadnog»* szó helyett *«varnog»* értendő. Így tehát a Pesty által tett megkülönböztetésnek alapja hiányzik. Tekintve, hogy a Regestrumnak 157-ik §-ában előforduló hadnagynak neve is egyenlő a 254. §-ban előforduló *Princeps exercitus* nevével, nem tartjuk valószínűnek, hogy a felvetett különbség a két katonai parancsnok között tényleg fennállott volna.

A hadnagy tehát parancsnoka a várszervezetbeli katonaságnak. A várbeli csapat *századokra* (*centurionatus*) szakadt, a melyeknek élén a *századosok* *centuriones*, szerepeltek mint parancsnokok. Hogy nálunk a megye lett volna ezen századoknak megfelelőleg századterületekre felosztva — valószínű, mert a bizonyos szolgálatokra alkalmazott embereknek (pl. iparosoknak) csoportokra való beosztása nemcsak a megyében, hol a szolgálat katonai volt — divott, hanem másutt is, pl. a földesúri területeken, a hol a centuriók vezetői egyes iparos csoportoknak, vagy a királyi területeken a hol az udvarnokok századjai szerepelnek. A földesúri és királyi területeken pedig az iparosok és szolganepek telepeken éltek századbeosztásokban, tehát a századbeosztás bizonyos tekintetben a területtel — tehát a századterülettel jutott kapcsolatba.

Az bizonyos, hogy a várszervezetbeli századosoknak első feladata volt a századokra osztott várkatonaságnak közvetlen katonai vezetése és kiképzése. Ezen kívül azonban az adókat ők szedték be, végre kisebb ügyekben bíraskodtak is — a mint ezt a váradi Regestrum igazolja. Mindezen teendőknek sikeres elvégeztetése feltételezi azt, hogy a századok bizonyos területekhez voltak kötve, melyeket tehát századterületeknek nevezhetünk. A hadrendi beosztás lett tehát alapjává a vármegye későbbi közigazgatási (járási)

felosztásának. A századok és azoknak területei az élükön álló századosok nevei után neveztettek el, pl. *centuriatus Sapuri* (vár. Reg. 147) Sapur századja.

Megjegyzendő, hogy a várterület lakosai állásbeli csoportok szerint külön-külön csoportosultak századokba. Ennek az eredete is visszavezethető azon tényre, hogy a századbeosztás egyáltalán a foglalkozás szerinti csoportosítás alapján történt, a mint ezt az iparosoknál, a földesúri területeknél, vagy a királyi udvarnokoknál, a királyi ingatlanokon láthatjuk.

Szt. László III. K. 15. fejezete szerint a százados, a ki a törvényt megszegi hivatalától megfosztatik és 55 penza bírságpénzt fizet. Látszik tehát ebből, hogy a századosnak állása tekintélyes volt. A hadrendi tagozatban a századosok után következnek a tizedesek *Decuriones*. Szt. László III. K. 1-ső fejezetéből kivehetőleg a várrendszerben egy bizonyos csoportja a várnepeknek öröknek neveztettek. Ezen örök *ewrii* ügylátszik a sajátlagos várnak őrségét alkották és mint ilyenek szintén századokba és tizedekbe sorakoztak. Ezeknek parancsnoka volt a *várnagy*, *Castellanus*, major vagy *praefectus castri*. Ez a szigorúan vett várőrségnek volt a parancsnoka.

Katonai hivatásukon kívül a tizedek közrendőri teendőket is végeztek. Ők voltak kötelesek a királyi küldöttet (*nuncius regis*) a büntetések kinyomozásában támogatni. A bűnperben a nyomozási, a hivatalból való eljárásnak nyomai ugyanis Szt. László alatt mutatkoznak már és pedig épp oly formában mint a Frank korokban az inquisitorius eljárásnak kezdő intézményei fejlődtek.

A tizedrendszer nálunk egyáltalában a rendőri, békefelfejtőjognak a vidéken, a megyében való kezelésével függ össze épp úgy mint az Angolszász alkotmányban. A falvak lakói tizes csoportokra oszlanak rendészeti szempontból, ilyképp tisztázzák magukat istenítélettel, tüzes vaspróbával a lopás gyanuja ellen.

A *nuncius regis*, a királyi küldött intézménye pedig a büntető és rendészeti eljárással van kapcsolatban a vármegyében. A XIII. században mint említettük a Billochus szerepel mint büntető bíró a vármegyében.

VI. A várszervezetben még más hivatalnokokkal is találkozunk.

Ide tartoznak a *főhirdetők* *Archipraecones* és a *hirdetők* *Praecones*.

Ezeknek az volt a teendőjük, hogy a királyi rendeleteket a falvakban, a vidéken közhírré tegyék.

A hirdetők külön állásbeli csoportot alkottak. A királyi hirdetők főnökét, *Comes praeconum* névvel jelölték. A megyei főhirdető volt az Archipraeco.

A királyi főhirdetőnek perbe időző pecsétje volt, melyen bivalyfő volt látható. Állása előkelő; tudjuk, hogy az okmányokban az ország előkelői között szerepel.

A megyei Archipraeco adószedéssel, különösen pedig az ököradónak beszédésével foglalkozott. Alája voltak rendelve az ügynevezet *jókergetők*, kik Szt. László III. K. 13. fejezete szerint a bitangmarhákat a megye székhelyén összegyűjtötték, a hol azokat a királyi lovászmester és a főispán által felállított istállóban Szt. Mihály napig őrizték. Azután osztották fel a behajtott bitangmarhákat. $\frac{2}{3}$ részét a királyi végrehajtó, $\frac{1}{3}$ részét pedig a főispán vette át.

Ugyanilyen volt az eljárás a bitangjuhokkal. Történik pedig ezeknek behajtása Szt. Márton napjától — Szt. György napjáig, a midőn az osztás épp úgy történik meg mint fent említettük.

A várispáni hirdetők a várjobbágyok osztályából kerültek ki.

A király és a királynő hirdetőinek, haszonvétel mellett voltak ingatlanjai, ezek azonban nem a várföldekből kerültek.

Emlitendő még a *Pristaldus*, kinek nevét a magyar perrel, mások a tót pristal = adstitit szóval hozzák kapcsolatba. Pristaldusaik voltak a királynak, a püspököknek, de a várispánoknak is; a várszervezet keretébe, ez utóbbinak Pristaldusa tartozik. Feladata a bírósági végrehajtás. Szt. László I. 40. czíme emlékezik meg róla, a midőn az egyházi tized-adónak megtagadói ellen az eljárást szabályozza. A Pristaldusok a bírósági idézést és végrehajtást fogantatosították.

A vidéki kormányzatnak legelső közegeként jelentkezik a községi előljáró. A községek itt-ott megkapták azon jogot, hogy saját ügyeiket maguk intézzék el. Élükön szerepel a Major villae, a Praefectus urbis, vagy a iudex loci, a bíró. A várispáni községek szintén a várispánság hatósága alatt állottak, közvetlenül pedig a századosnak voltak alávetve.

4. §. A várszervezet megszűnte és az autonóm vármegye.

A mint említve volt, az ország területe a várispánságokkal kapcsolatos vármegyékre volt felosztva. A megyék élén volt a főispán, a kitől a megye területén levő várispánok bizonyos tekintetben függtek. A megyei szervezet tehát a várispánsági szervezettel volt kapcsolatban. A várszervezet közvetlenül a várispán hatósága alá tartozott. A nemesség a várszervezeten kívül állott és csak a pénzbevéltás és tized ügyben volt némi kapcsolat közötté és a várszervezet között — a mennyiben a várnak udvarbirája a nemesség területein is ezen ügyekben ítél. Különben a nemesség közvetlenül a király alá tartozott és így alig volt alkalma a főispánnak a megyei nemesség ügyeiben eljárni. Ezért szorosabb értelemben megyei szervezetről csak akkor lehet szó, a midőn a várszervezetnek katonai, honvédelmi fontossága megszűnik és a várispánságnak közigazgatási szervezete összeolvad a megye adminisztrációjával és kiterjeszkedik a vármegyei nemességre is. Hogy tehát a vármegyének mint vidéki tiszta közigazgatási szervezetnek a keletkezését leírassuk, szükséges a várispánságok megszűntéről szólni, mert innen indul ki a vármegyei önkormányzati szervezet, mely a vármegyei életben még mai napig is fentartotta magát.

A várispánságok megszűnte a várföldek elfogásával van legelső sorban szoros összefüggésben. Daczára annak, hogy Szt. István II. K. 6. fejezetében a várföldek elidegeníthetlenségét monddotta ki, az utána következő királyok ezen törvényes intézkedést figyelmen kívül hagyva, mindegyre sűrűbben adományozták el a várföldeket. Nemcsak a királyok, de a királynők, az ifjabb királyok is adtak ilyféle adományokat. Már Kálmán és fia II. István, tehát a XII. század elején csatolnak vissza jogtalanul adományozott várbirtokokat. II. Géza (1141—1161), Imre (1196—1205), még inkább pedig II. András, pazarul adományozták a várföldeket, úgy, hogy a XIII. század közepe felé (1230) a várföldek már majdnem teljesen elfogytak volt és így a várszervezetnek tárgyi alapja, a terület hiányozván, már teljes felbomlásnak indult. A királyok már korán észrevették azt, hogy ezen túlságos birtokadományozások által megingatják saját hatalmukat és aláássák a várszervezetnek kiválóan honvédelmi jelentőségét s ezért, midőn az állapotok tarthatatlanságát belátták, igyekeztek szintén nem valamikép-

pen jól megválasztott eszközzel a további fejleményeknek gátat vetni. Ez az eszköz az eladományozott várföldeknek visszavétele lett volna.

II. András már 1221-ben rendelte el a várföldeknek visszavételét, 1228-ban, tudjuk, hogy András fiát, a későbbi IV. Bélát bizta meg avval, hogy a várjavakat visszaszerezze. 1230-ban a király maga beismeri azt, hogy a várispánságok alapját (jura comitatum) megtámadta szertelen adományaival. Ezért Béla ifjabb királyt teljhatalommal ruházza fel arra, hogy ez vonja vissza a haszontalan és fölösleges adományozásokat.

A várföldek visszavételére külön bíróságok szerveztettek, és pedig külön-külön az egyes megyékhez. IV. Béla midőn a kormányt átvette, a várföldek visszavétele iránt megkezdett működését eleinte folytatta. Ugy látszik azonban, hogy a visszavételekkel tervbe vett cél már nem igen volt elérhető. Mindenesetre több várszervezeti ingatlan ajándékozott el, mint a mennyi visszacsereztetett.

A XIII. század II. felében pedig a hűbériség befolyása folytán már egész várispánságokat adományoztak a királyok egyes egyháznagyoknak és főuraknak. III. Béla pld. a Semptei, a Locsmándi várispánságokat adományozta. Ilyen eljárásnak csakis az lehetett a következménye, hogy a várispánságok területei elvégre elfogyván, maguk a várispánságok is megszűntek. Megszűnt evvel a várispánságnak hadi szervezete is. Közigazgatási szervezetéből a várispánságoknak megmaradtak azonban a várispánságoknak azon közegei, a melyek a viszonyok változtával is alkalmasak voltak arra, hogy a kiválóan közigazgatási megyével kerüljenek szorosabb kapcsolatba.

A mint említettük, a megye és a várispánság között már előbb is volt összefüggés.

Ha az aranybulla 5. czimének azon rendelkezése után, hogy a várispánok a megyebeli nemesek birtokán semmi más ügyben ne ítéljenek, csak a pénz és tized ügyében, a contrario következtetünk, akkor azon eredményre jutunk, hogy a törvénynek ezen rendelkezésére azért volt szükség, mert előfordult, hogy a várispánok a megyei nemeseknek bírósági immunitásos ügyeibe illetéktelenül beleavatkoztak. Az aranybullának tehát az volt a célja, hogy ezen illetéktelen beavatkozás megszűnjék és a beavatkozás csupán a fenti két esetre szoríttassék.

Megfigyelendő, hogy ezen időben a földesuri hatalom, az immunitás még teljesen kifejlődve nem volt. Az immunitási jogok azonban lassan már kifejlődő félben voltak és így oly természetű ügyekben, a melyek még a ki nem fejlődött immunitási jogkörbe bele nem kerültek, a vármegyének hatásköre a nemesi jobbágyokra is kiterjedt volt még. Másrészt a vármegyében tartózkodó szabad parasztokra, kik tehát a megyei és nem a várszervezet keretébe tartoztak, a várispán bírói illetékessége terjedt ki. Minthogy pedig a várispán és a főispán igen sokszor egy és ugyanazon személy, a hatáskörök is lassan egybeolvadtak.

A vármegyei szervezetnek elválását a várszervezettől és önálló vidéki közigazgatási szervvé való átalakulását előkészíti az utazó királyi bíróság, melynél a megye adta Kálmán kir. I. 37. fejezete szerint a két megyebelit a király mellé bírálként.

Ezen két nemes, a ki a királyi utazó bíróságnál működött közre, vetette meg alapját a vármegyei bíróságnak akkor, midőn a megyebeli urak már a nádori vidéki bíróságon kívül is, lassan önálló bíróságot alkotnak. Ők előzik meg, állásukból fejlődik ki a quatuor iudices nobilium, a szolgabíráknak állása, kik nyolcz esküdttel együtt, élén az alispánnal, alkották a megyei bíróságot.

A iudices nobilium először IV. Béla alatt, 1254-ben fordultak elő a székesfehérvári püspökség részére kiadott kiváltságlevélben. Ugyancsak IV. Béla idejéből való az 1267. évi 8. t.-cz. mely azt rendeli el, hogy a székesfehérvári törvénynapokon minden megyéből 2—2 nemes köteles megjelenni. Itt is tehát a megyei nemességnek bírói ténykedésen való szereplése jut kifejezésre.

A várföldek eladományozása folytán a várhoz mintegy hűbéri kapcsolattal fűzött fegyvert viselő nép ezen kötelezettsége alól felszabadult. A mint a rendi szervezet tárgyalásánál látni fogjuk, a várszervezethez tartozó nép első osztálya a Szt. István-féle jobbágyok és a várjobbágyok, kizárólag fegyverszolgálatlalt foglalkoztak, tehát már ezáltal is a nemességhez legközelebb állottak. Midőn a várszervezet felbomlik, ezen osztálya a várhoz tartozó lakosságnak a királyok által tömegesen nemesítették, a mi által a megyében élő régi nemesség mellé, a mely a várispánnak fölötté való hatóságát el nem ismerte, a nemességnek egy újabb eleme került, mely a megyei hatóságoktól való függőség kérdésében a reá nézve közvetlenül érvényes intézmények folytán, a régi nemesség

felfogásával ellenkezőleg gondolkodott. Ezen újabb eleme a nemességnek előbbeni függőségi állapotánál fogva hajlandóbb volt a királyon kívül maga fölött közvetlenül olyan hatóságot is elismerni, melyet a régi nemesség maga fölött nem igen ismert. Természetes, hogy az új nemességnek ezen a vármegyei hatóságok közvetlen auctoritását elismerő magatartása a régibb nemesség magatartására is befolyt, a minek következtében a vármegyének összes lakossága már nem idegenkedett a vármegyét oly közületnek tekinteni, a mely a vidéki kormányzatnak szerve és a mely szervnek kormányzati ellátására már maga a megyei nemesség tekintette magát hivatottnak.

Megjelenik a nemesség a provinciális megyei gyűléseken; a megye pedig már most nem Parochia, hanem egyáltalában *Comitatus* vagy *Provincia* névvel jelöltetik.

Megszűnik a Comes Castri-féle elnevezés is; a vár felemlítése helyébe kerül a provinciának, a megyének megjelölése, pl. a Comes Nitriensis. Az udvarispán a főispánnak, a Comesnek helyettese marad, de a Comes curialis Castri-féle elnevezés eleinte változik a Vicecomes-féle megjelöléssel, míg végre a Vicecomes a *viceispán*, *alispán*-féle elnevezés teljesen kiszorítja a Comes curialis castri elnevezését.

A várszervezet megszűnésével megszűntek a hadnagynak, a princeps, major exercitusnak, a Centurioknak és Decurioknak, a századosoknak és tizedeseknek állásai is. A várnagynak állása pedig némely helyen beleolvad a Vicecomes állásába, másutt pedig állása előkelőségének alábbbraszállásával megmarad ugyan még, de a vármegyének közigazgatási szervezetében már nem számít. Porkoláb lesz belőle.

A főispán a király által neveztetik ki. Ez nevezi ki 1548-ig az alispánt. A quatuor iudices nobilium azonban a vármegye nemessége által választatnak. Ezek a szolgabírák.

Az esküdtek, a Iurati assessores is választás útján kerülnek a szolgabírák mellé és alkotják az alispánnal és a szolgabírákkal együtt mint Parochiales iudices a megyei bíróságot, melynek későbbi neve: Sedria.

Említettett, hogy a Comes Castri rendesen a várhoz tartozó népből, tehát nem a nemesi rendből való volt. Idővel mindinkább sűrűbben találjuk a nemeseket sőt főurakat is a vármegyék élén, olyképpen, hogy ők egyuttal a várnak ispánjai is. Midőn a nemes-

ség a vármegyei hatóságot elismerte, midőn evvel kapcsolatban a vármegyének önkormányzata is kifejlődik, igen természetes, hogy a vármegyének első hivatalnokai csakis a nemesi rendből lehetett. Az 1291. évi 3-ik t.-cz. már ezt törvényileg szabályozza, megkivánja ugyanis, hogy a Comes nemesi származású legyen. Ezen törvényhely még a Comitatus vagy Castrumról beszél, a terminologia az ujonnan átalakult szervezetre nézve tehát még nem állandósult meg. Ugyanezt mutatja ugyanazon évi 5. t.-cz. 1. §-a, a mely az alispánt még Comes curialis vel Vicecomesnek nevezi. A vármegyei bíróság azonban ugyanazon t.-cz. 2. §. szerint a fent jelzett összeállításban, hogy t. i. az ispán csakis a négy nemes bírótársal együtt ítélhet, már végleg ki volt alakulva.

Valószínű, hogy ezen négy nemes az 1291. 14-ik törvény-cikkben említett négy bizalmi férfiúval is ugyanazonos, a kik a főispánnal együtt az új pénznek a megyében való forgalomba hozatala iránt intézkednek. A négy nemes a nádori vidéki törvényszéken az ispánnal együtt a nádornak birói működését őrzi ellen és helytelen eljárás esetén erről a királynak tesz jelentést. A nádor, ha vidéki ítélőszéket tart, az ő bírósága elé kerülnek a peres ügyek, párhuzamosan mellette a megyei bíróság nem működik. Azonban ha a nádori birói szék megtartása végett a megyében nem tartózkodik, akkor az 1298. évi 32. t.-cz. szerint, csupán a megyei bíróság illetékes a nemesek ügyeiben eljárni. Evvel tehát a megyei bíróság mint önálló bíróság el van ismerve és hatásköre végleg meg van állapítva.

5. §. A városok keletkezése. Városi szervezet.

A várszervezet felbomlása maga után vonta a mint láttuk, az autonóm vármegyéknek keletkezését. A vármegyék keletkezése szorosan függött össze a várhoz hűbér-féle viszony szerint kapcsolt lakosság egy részének a nemesi rendbe való emelésével. Különösen a várjobbágyokból kerültek sokan a nemesi rendbe; de a nem szabadok közül is felmentett a király sokat sajátlagos szolgálatuk alól, pl. az udvarnoki, tárnoki, lovászi szolgálat alól és nemesítette őket. Ámbár ezen nemesítések egyenként történtek, mégis sűrűn kerültek várnépek a nemesi rendbe, a mi által a régi várszervezetnek személyi eleme is megfogyott.

Megfogyott a várszervezet személyi eleme még az által is, hogy az állásukban megmaradtak közül sokan előbbi, királyi várszervezeti domaniális viszonyukból kiléptek és az ipart annak földhöz kötöttségétől felszabadítván, maguk is szabadságra tettek szert. Voltak ugyanis a várhoz tartozók közül olyanok is, kiknek élethivatása nem volt a szó szoros értelmében vett hadi- és várszolgálat, hanem egyéb foglalkozás, a földmivelés, az ipartermelés, a várszervezettel kapcsolatban a várhoz szükséges termékeknek előállítására. Voltak azután a várhoz tartozó szabad parasztok, a kik csupán adót, a szabadok dénárjait fizették, egyéb szolgáltatásra kötelesek nem voltak. Ezen népelemek közül tehát azok, a kik a nemesi rendbe nem kerültek s így a vármegyének közjogilag jogosított rendjébe, a nemesség kebelébe fel nem vétettek, a várszervezet felbomlása és az autonóm vármegye keletkezése után felszabadultak azon kötelek alól, melyek őket a várszolgálatához fűzték, a minek folytán nyitva állott előttük az út, hogy tömörüljenek és foglalkozás szerint is csoportosuljanak.

Ezen a várral kapcsolatban lévő, tehát odavaló népelemeken kívül a várispánságok és vármegyéknek székhelyei már a legrégebbi idők óta más elemeknek is szolgáltak tartózkodási helyül, mert ezek alkalmas helyek voltak arra, hogy ott idegenek is letelepedjenek. Szabad iparosok is fel szokták keresni a várak közelségét, hogy ott állandóan üzzék mesterségüket.

A vár, mint a várszervezetnek és a megyének központja, a hol sokan együtt laktak, továbbá mint több embernek találkozási helye, önmagában véve elősegítette az ipart annyiban, a mennyiben a várbeli népnek szükségleteiről házilag gondoskodni kellett.

Ezenkívül a vár és annak legközelebbi tájéka, a *Suburbium*, váralja, még a nagyobb biztonság okából is sokat terelt oda különösen az iparosok közül, mert a biztonság a szabadság előmozdítója, az ipar pedig a szabadság felé törekedett már.

Az ipar eleinte szintén domaniális jellegű volt. Hiányzott az ipar fejlődéséhez szükséges szabadság. Ezen szabadságot gátolta nemcsak az ipart üzők nagy részének személyes szabadsághiánya, hanem a várnépnek kikerekített foglalkozási csoportokba való beosztása és tagozata is. Ezen beosztás és tagozat az egyes osztályok keretén belül bizonyos kasztszerű stagnációval járt.

Midőn ezen kötelek megszűntek a vár területének lakosai

között, bizonyos szabad fluctuáció következett be különösen akkor, midőn a várispán hatósága alól felmentettek. Ilyen hatóság alóli felmentések tömegesen történtek a várszervezetnek felbomlása alkalmával. A várispánságok hatósága alól felmentetett valamely terület és ezen felmentéssel járt az ott lakó népnek szabadsága is.

A szabadsággal jár a szabad érintkezés.

Az iparosok és a szabadságot nyert népelemeknek érintkezése föllendítette a kereskedést. Ha a kereskedés, az ipar és földtermékeknek adás-vétele valamely helyen állandó élénkséggel jár, akkor keletkezik a vásár. A vásár helyének állandó üzleti élénksége tette szükségessé a vásári rendnek szabályozását. A vásárlátogatásnak, a vásár helyének és a vásári ügyletek megkötésének biztonsága kívánták meg a vásárhelyeknek különös békéjét, a melyet a királyok védőleveleikben biztosítanak. Mindezek városlétesítő elemek voltak.

A várispánsági területeknek a várispánság hatósága alól való felmentése igen sokszor telepítéssel volt összekötve. A telepések (*hospites teotonici*) szívesen fogadták a királyoknak hívását, mert a királyok nekik a letelepedéshez szükséges ingatlanon kívül fontos kiváltságokat is szoktak adományozni. Tehát egyrészt a vásári szabadság és ezen szabadságnak királyi békével való állandó ellátása, másrészt a szabadság biztosításával járó telepítés teremtettek meg olyan területet, a melyen a lakosok részére a szabadság egyáltalában testületileg is biztosítva volt, a miből idővel a városi élet kifejlődhetett.

A várispánságoknak, mint ilyeneknek, városalkotó hatása közvetlenül csak annyiban volt, a mennyiben a városi lakosságnak legnagyobb része innen került ki. A domaniális és a személyes biztonság okából egyre sűrűbben a *Suburbium*ba seregelt szabad iparosok, a szabad parasztok, majd a nemesi rendbe nem került várispáni néposztályoknak felszabadítása után: ezek voltak azon népességi elemek, a melyekből — a hospeseken kívül — a városi lakosok, a városi polgárok kikerültek. Ezenkívül még van kapcsolat a vár és a város között annyiban, hogy a várak aljaiból, a *Suburbium*okból kerültek ki rendszeren a városi területek is.

A várnépek felszabadításával, történt legyen ez akár idegeneknek letelepítésével, akár a nélkül, rendszeren vele járt azon kiváltság, hogy a felszabadultak bizonyos terheknek fizetése alól felmentettek.

azon kívül, hogy a felszabadult helynek lakossága birót, *Villicust*, szabadon választhat. Ezen önválasztotta birótól a felek az udvarbiróhoz, innen pedig a főispánhoz felelbezhettek. A felszabadított elemeknek ilyeszerű korlátolt módon való szervezése még nem hozta létre a városi szabadságot, mert ez bővebb, hanem csak a *megyei* vagy *várközségi* szervezetet. A községi szervezet városi szervezetté átfejlődhetett.

Ha telepítéssel járt a függetlenítése valamely várterületnek, akkor a hospesek jogviszonyait a külön kiadatni szokott királyi kiváltságlevél többnyire elég részletesen határozta meg.

Rendesen megkapták a telepések a leendő város területének tulajdonát, a biró és plébános szabad választásának jogát, végre bizonyos szolgáltatások alól való mentességet. A terület és lakosság fölött örökös külön béke, a városi béke (*Stadtfrieden*) avval járt, hogy ezen kivételes jogállásban részesülő közösségek rendszerint a kir. tárnokmesternek, ezáltal tehát közvetlenül a királynak joghatósága alá kerültek. És éppen ezáltal lettek városokká.

A bevándorolt és a királyi privilégium alapján különös védelemben részesülő telepések azonban magukkal hozták jogszokásaikat, magukkal hozták jogukat is, melyet szabadalmukon belül is élveztek, ápoltak, gyakoroltak és tágitottak is.

A telepések által magukkal hozott jog azonban nem volt olyan merev, hogy az új hazának sajátlagos jogával szemben teljes elszigeteltségben maradhatott volna.

Természetes, hogy az idegen jogra az új viszonyok befolyással voltak, s ha évszázadokon keresztül különyszerűleg fejlődött is a városi jog, úgy az ide átszármazott jog még sem volt már teljesen idegen jog, hanem legfeljebb külön jellegű, területi magyar jog.

Tudjuk, hogy a vendégeknek letelepedése Szt. István idejére vezethető vissza. Későbbi időkben, különösen a XIII. században a telepítések és bizonyos területeknek érintett módon való kiváltságolása egymást érik.

Mindezen körülmények, t. i. a telepítés ténye, az idegen jogoknak befogadása a telepítésekkel egyidejűleg, a városoknak, mint közületeknek keletkezését azozban csupán külsőleg állapítják meg.

Valamely embersokaságnak egy helyen való állandó letelepedése, ezen lakóhelynek városfallal való körülvétele, még nem adja meg a városnak jogi jellegét.

A kir. privilégium csak kerete a városi fejlődésnek, de nem adja meg a városi külön jogfejlődésnek szervi magyarázatát. A privilégium írott betű, annak termő talajra kell találnia, hogy abból a szerves városi élet kifejlődjön.

A várost jogilag véve, annak szervezte teszi azzá. A városi szervezet egyenlő azon organumoknak együttműködésével, melyek a város beligazgatási, igazságszolgáltatási teendőinek összegét, saját területükön kizárólag végzik.

Ha azon teendők más, földesuri, kormányhatósági közegek, de nem közvetlenül a király joghatósága által korlátozva van, ha ezen korlátozás a városok által szolgáltatandó vagyoni terhek által külső elismerésre is jut, akkor jogilag véve nem városi, hanem községi szervezettel állunk szemben.

A kettő közötti viszonyt a fejlődés alapjánól kiindulva kellend megfigyelnünk, hogy a város minőségét jogilag kimutathassuk. Hogy az Árpád-házi királyok korszakában létezett olyan községi szervezet, a mely gerinczét alkothatta a leendő városi szervezetnek, erről számos okmányaink tesznek bizonyosságot. A várjobbágyok, a várszolgák helységeiben laktak, melyeket okleveleink *Villáknak* neveznek. Ilyen a Villa Magyar, (Nagy-Magyar) Villa Votha (Vatta) stb.

Ezen villák lakói közül főleg a várnép (*castrenses*, *civiles*) foglalkoztak már korán iparral. Így pld. II. Bélának 1138. évbéli adománylevele hosszú sorát tünteti fel az építőknak, szekereseknek, szőlőműveseknek, kerékgyártóknak. Ezeknek és másoknak a király adott kiváltságot, mely a Villákat bizonyos önállóságra emelte és a várispán és annak udvarbirájától függetlenítette.

Megengedettett nekik, hogy közös akarattal birót válasszanak s az udvarbiró helyettese ügyeikben ne járhasson el. Gyakran van rá példa, hogy a biróválasztásnak eme joga a várak közelében levő váraljakra mondatik ki. Ezek voltak azon telepek, hová az iparosok, a szabad jobbágyok, legalább az ott élvezendő biztonság kedvéért telepedtek le.

A községi szervezet, mely a biró, *Villicus*, szabad választásában nyer leginkább kifejezést, inkább magánjogi (földes úri) és nem közjogi jellegű közületet teremt. Nyilvánul ez különösen abban, hogy a birónak megválasztása rendszeren még a főispán vagy a várkapitánynak megerősítését kívánja.

A községek a bíróválasztás folytán bizonyos ügyekben saját bírói hatáskörrel bírnak, de eme hatáskör sok helyen korlátozott, egyes ügyeknek elbírálása a megyéhez tartozik. Kötelesek ezen kívül a községek bizonyos összeget is fizetni a vár hatóságának. Ezek szerint tehát a község bizonyos előjogokban részesül, bizonyos tekintetben önállóságra jut, de a községnek függetlensége még ezáltal kimondva nincs. Kérdés tehát az, vajjon ezen községi szervezet mikor változik át városivá, azaz mikor lesz a községből város. És ez a vásári, telepítési alapok mellett a városok keletkezésének harmadik esete.

A városi fejlődésnek alapja a szabadság. A függőségi kötelékek alól való felmentés adja meg a szabadságot. Ezen szabadság azonban nem olyan, hogy ezt külön királyi kiváltság alakjában kell a községi fejlődésnek indult hely lakosainak minden egyes esetben bevárnia, hanem ilyen helyen a szabadságot megteremti önmagának a lakosság összessége, már a várszervezet hatalma alóli kikerülés által is. A királyi privilegium leggyakrabban már csak meglevő állapotokkal számol, azoknak megadja létezésüknek sanctióját.

A községi szervezetben lévő helyiségekben is kifejlődik a kölcsönös érintkezés, a közlekedés. Az érintkezés pedig, mint már említettük, teremti meg a kereskedést, a kereskedés a vásárt, a vásár a vásári jogot, a vásárjog a városi szervezetet és a város jogát. Nem kell azonban azt hinni, hogy ezen felállított tétel hazánk minden városára alkalmazandó; ezen fejlődési menetet sokszor pótolja maga a telepítés, midőn a városnak alapítása már eleve czélul tűzetett ki és az illető helyre sereglett népnek kiváltsággént adatnak meg azon jogok, melyek máskülönben a lassú természetes fejlődésnek eredményei. Így pld. II. Béla *Grech* Szlavon város részére kiadott szabadalomlevelében mondja: «Cum nostrae placuisset voluntati in Zágrábia in monte Grech civitatem liberam construere, et ibidem hospites convocare». Ez egyenesen városalapítás. Itt a városi szervezet nem fejlődött ki a községi szervezethez, nem a közlekedés fejlesztette ki a város jogát, hanem a telepesek maguk szerkesztették azt meg és a király helyben hagyta. «Conditiones et libertates quas ipsi inter se fecerant». A rendes fejlődés menete azonban az, a melyet fentebb hangsúlyoztunk.

Lássuk most közelebbről a városi szervezetnek fejlődését figyelembe véve a községi szervezetet. A községi lakosok legnagyobb része a dolog természeténél fogva földműveléssel foglalkozott. Ezen foglalkozás mellett üzték egyesek az ipart is. Üzték ezt a várbeli vagy földesuri községekben nem szabadok is, szabadok is. E mellett a különböző szükségleteknek beszerzése, lettek legyen ezek nyerstermékek, élelmiszerek vagy az ipar folytatásához szükséges anyagok vagy iparcikkek, egy és ugyanazon helyen nem volt lehetséges. Más helyről kellett tehát igen sokszor azokat beszerezni. Ezen cikkeknek beszerzésére egyes helyek természeti fekvésüknél fogva alkalmasabbak voltak, mint mások. Így képpen váltak ezek kereskedelmi központokká. Ide sereglettek a messzebb vagy közelebb fekvő vidékeknek lakosai, továbbá az idegenek is, mert itt nyílt alkalmuk egyrészt, hogy termékeiken túladjanak, másrészt, hogy szükségleteiket beszerezzék. Ilyen helyek azután állandó góczpontjaivá lettek a szükségletek beszerzésének, a főlöszeg túladásának, a szükségleteknek kölcsönös kicserélésének, tehát a csere és adásvételi ügyleteknek és ezeknek sűrűen és állandóan való ismétlése folytán a kereskedelemnek. Itt indult a kereskedelem nagyobb lendületnek.

Az ilyen helyeknek lakói nagyon különböző elemekből állottak össze. Laktak ott szabadok, jobbágyok, várnépek, de nemesek is. Ezek igen természetesen eleinte mindnyájan saját illetékes bíróságaik alá tartoztak.

De az idegen helyekről ide tömörült nép az egyes ügyletek lebonyolítása alkalmával nem köthette magát a szigorú, lassú menetű és a könnyed forgalomra nem alkalmazható helyi jogszabályokhoz.

Az ügyletek sokasága, azoknak biztos és gyors lebonyolítása tehát úgy kívánta, hogy a helybeli jogtól különböző jog létezzék, mely bármilyen rendű ügyfél részére alkalmazható legyen, de meg külön bíróság is, melyhez a helyben lebonyolított ügyekben szükség esetén az érdekeltek fordulhassanak. A forgalom maga teremtette meg ezen szükségleteket, ez adott létet a vásári bíróságnak és a helyi üzleti élet és a vásárbíróság alkotta meg a városi jogot.

Ezen bíróság és jog mellett a községek lakosai más viszonyait illetőleg még megmaradtak saját bíróságuk illetékessége alatt, rájuk egyéb ügyekben saját jogukat alkalmazták. Csak ha vásári ügyletről volt szó, csak ha mint vásárosok szerepeltek otthon,

az idegenek pedig ugyanitt, a vásár alatt kötött ügyleteik tekintetében tartoztak a külön bíróság illetékessége alá és alkalmaztatott rájuk a külön jog.

Ilyen ügyleteknek megkötése, tehát a vásár, csakis biztos utazás mellett képzelhető. A biztos közlekedést pedig a királyi béke tette lehetővé, mely béke kiterjedt a vásárra menőkre, az ottan tartózkodókra és az onnan távozókra, különösen pedig a vásárnak helyére és a vásári népre.

A biztos kisérletet csak a király adhatta meg, éppúgy mint a vásár helyére és a vásáros népre kiterjedő békét is. Mind a kettő eleinte csak a vásár idejére volt biztosítva és csak később terjedt ki állandóan a vásár helyére. Előbb a királyi védelemmel és békével járó szabadság csak a vásárosokat illette meg, később kiterjedt ez állandóan az egész helyre és annak minden lakójára s így a királyi védelem alatt kifejlődött időleges és külön jog a községnek állandó és általános jogává lett. Így volt ez Németországban is, a városok szerves keletkezésének tulajdonképpen hazájában. Franciaországban a királyi béke alatti helyek az említett fejlődésnek megfelelőleg, szintén jellemzőleg villes de paix, villes franchoknak nevezettek. Nálunk szintén találunk hasonló viszonyokra. A legrégibb ránk maradt vásártartási privilegium, melyet IV. László király Buda városának 1287-ben adott, következő érdekes részt tartalmazza... «Congregationem fori . . . pacifice celebrandam, liberam et exemptam a iurisdictione regni nostri palatini . . . aliorumque omnium nostrorum regni magnatum et baronum, specialiter magistri tavernicorum nostrorum, ac iudicis curiae nostrae imperiora iurisdictione quolibet in eisdem sibi nundinis foro congregatione generali seu feriis prorsus per omnia denegata, ipsius tantum modo Budensis nostri castris iudicis potentiae seu iudicio reservatum.»

Itt határozottan külön vásári bírósággal állunk szemben, mely az összes vásári népre és a vásár idejére kiterjed.

Béla király Budát illetőleg 1244-ben kiadott aranybullájában hivatkozik a «forum quotidianumra», mint régebben fennállott intézményre s ugyanazon okmányban a *maior villae* szabad választásának joga is elismertetik. Tehát a vásártartás már 1244-ben, sőt előbb is létezett, ámbár ezen évben nyer csak tulajdonképp privilegiális elismerést.

Az 1287. évi oklevél pedig a külön birói hatáskörnek elismerése mellett különös súlyt vet a vásárnak békés megtartására.

Grech város részére kiadott privilegiumban pedig meg van említve, hogy azon esetben, ha a város lakói (útközben) meg-raboltatnak, a kárért azon területnek ura szavatol, a ki nek területén a rablás történt; ez tehát nem más, mint a vásári béke megszégésének sanctiója. Olyan praeventiv és a terület lakosainak vagyoni szavatosságával járó intézkedés ez, mint a milyen a frank korszakban a Hundertschaftokra hárult.

Látjuk tehát mindezekből, hogy a mi városaink életében a legrégibb időktől fogva biztosítva volt a vásár javára szóló királyi béke.

Ezen vásári béke a vásári biráskodásnak és a városi szervezetnek lett a megteremtőjévé. Azon helységek, a hová a vásáros nép a belterjesebb kereskedelem folytán állandóbban gyülekezett, fontosság tekintetében mindegyre kiemelkedtek, oda mindinkább több ember gyülekezett, minek folytán a máris állandósult királyi béke alatt alkalmazott vásári jog csakhamar túlszárnyalta az országos jogot és a vásár helyén a külön jog lett helyi joggá. A vásári joggal kapcsolatos szabadság pedig, ha nagyobb és fontosabb helyeken fejlődött, ezeknek a többi kormányhatóságoktól való teljes függetlenségét eredményezte, a minek folytán ezen helységek közvetlenül a királynak hatósága alá kerültek, tehát immunitást szereztek és így királyi városokká lettek.

Nincs kizárva, hogy sok helyen, különösen ott, hol német telepesek alkották a lakosságnak zömét, már sokkal a királyi privilegium kiadása előtt létezett a városi életnek most említett előfeltétele.

Sok városban ugyanis előfordul a hegymesternek intézménye, mely a községi szervezetben a földmivelés belterjességére utal. Rendesen bortermeléssel foglalkozó községekben találjuk ezen hivatalt. Hatásköre mezei rendőri volt. Eredete mindenestre olyan időkre vezetendő vissza, midőn a községnek még a közös földterületben volt része, a mely községi felügyeletet igényel.

Előfordul sok városban a vásári bírónak intézménye is és pedig külön a városi bíróétól. Ennek az eredete nagyon régi: ugyanis a régi vásári joggal függ szorosan össze. A városi bírónak teendői policialis jellegűek voltak. Kötelessége volt az el-

adandó vásárcikket megvizsgálni. Valószínű, hogy eredetileg mindezen teendők a maior villae, a villicus kezében egyesültek. Midőn az idők folyamán a községnek igazgatási teendői megsaporodtak, midőn a vásári jog már városi joggá fejlődik, midőn a villicus már esküdttársaival a városi lakosság számosabb különböző jellegű ügyeit végzi, a midőn a városi jog alkalmazása következtében ezen lakosság jogi jellegének különbözősége megszűnt: ekkor a vásárbírónak eredeti hatásköre szűkül, megszűnt ilyennek lenni, de másrészt hatáskörének tágulása és a vásári jognak állandóvá átfejlődése folytán lesz belőle városi bíró, míg előbbeni policiális teendői már alantasabb közegekre bízhatók.

A városok kiváltságleveleiben oly viszonyokra történik hivatkozás, melyek határozottan arra vallanak, hogy a kiváltságlevelek kiadásának ideje előtt is létezett ezeken a helyeken élénk forgalom és vásár.

Van rá adat, hogy a városokban már előbb is, mielőtt még a bíró és a tizenkét esküdttársnak szabad választásának joga számukra biztosított, volt már villicus és hogy ezen volt községekben a tizenkét esküdttárs már évvel együtt működött. Sokszor a váralja és a körülötte fekvő közeli községeknek külön illyenszerű szervezete egygyé egyesül és a királyi privilegium a már meglévő szervezetet városi szervezetnek ismeri el. A királyi privilegium azután a községi lakosokat a közterhek alól felszabadítja és biztosítja számukra az immunitást.

A városi immunitás függetlenséget jelent a királyi hivatalnoktól, függetlenséget az országos bíróságoktól. Ide utal a szabadságlevelekben foglalt azon rendelkezés, hogy a városokban a királyi pénzverők, illetve pénzbeváltók a városi hatóság képviselőjének kizárásával el nem járhatnak, hogy tehát ezek csakis a városi hatóságok közbenjárásával intézkedhetnek, ki van emelve a városi szabadságlevelekben ezenkívül, hogy a város, illetve ennek polgárai ezentúl «ad regiam coronam specialiter pertineant».

Az immunitás tehát a közhivatalnokoknak eljárását a város területén kizárja és a várost közvetlenül a király hatósága alá tereli. A város ezáltal szabaddá, másrészt királyivá lesz. Ilyen értelmű van a «szabad királyi város»-féle megjelölésnek.

Ezek által természetesen az előbbi községi szervezet is változik. A községi bíró — villicus — városi bírónak lesz. *Iudex*, néha

iudex et rector civitatis. A *iudex*-féle elnevezés ennek a városi szervezetben végzendő igazságügyi — a rector-féle megjelölés pedig annak közigazgatási teendőire utal. A községi szervezetben a villicus mellett szereplő régi községi esküdtek testülete átváltozik a városi esküdteknek szervezetévé. A városi esküdtek: a *iurati cives*. A mint a községi esküdtek a villicussal együtt jártak el kisebb vásári, mezei rendőri ügyekben, úgy a városi esküdtek a városi bíróval együtt alkotják azon testületet, mely a városnak igazgatszolgáltatási és közigazgatási ügyeiben eljár.

A városi esküdtek a városi bíróval egy időben tűnnek fel. A német Rathmannok a X. században mutatkoznak. A községi előjárók keletkezése a községek függőségi viszonyával van kapcsolatban; a község fölötti hatósággal felruházott egyén vagy testület a község ügyeit maga nem volt képes kezelni. Meghívta magát a községet bizonyos ügyeknek elintézéséhez. Maga a község pedig ezen átruházás folytán nyert hatáskörét társas hatóság által láthatta el. Midőn azután később a község saját felettes hatósága alól felszabadul, immunitást nyer, a városban az érintett hatáskört folytatva a városi tanács tölti be. A községi tanács, ha a község által szabadon is választatik, rendesen a fölötté álló hatóságnak megerősítésére szorul. A városi tanács úgy mint a községi — a bírón kívül tizenkét esküdtből állott.

Választó volt minden teljes jogú polgár. A polgár elnevezése a várszervezet terminológiájából vett. Civilis — civis. Ahhoz azonban, hogy valaki városi polgár legyen, szükséges volt, hogy a város területén ingatlanja legyen. A városi hatóságoknak megválasztása mindenkor Szt. György napján, egy évi időtartamra történt.

A városi hatóságot városi tanácsnak hívták. Richter und Rath. A városi tanácsnak és így a városnak is első tisztviselője a városi bíró, a ki a tanácsnak vezetője, elnöke. A bíró az esküdtekkel együtt alkotják a városi bíróságot. A városi tanács autonóm testület volt. Saját hatáskörében — ámbár felelősség és ellenőrzés mellett intézkedhetett. Ezen autonómiát a királyok nyíltan vagy hallgatag elismerik.

A városi tanácsnak valószínűleg már ezen időben is igen jelentős hivatalnoka a városi írnok (Stadtschreiber). A városi írnok vagy jegyző állása felette fontos volt. Ő volt a városi üléseknek jegyzője. Az ő hivatalos tollával vezették be a jogügyleteket a

városi könyvekbe, ő állította ki az okmányokat, ítéletleveleket. Tevékenységét azonban a bíró és egy-két esküdt ellenőrizte.

A mint említettük, a városi jognak a közönséges jogon való fölülemelkedése változtatta meg a községi lakosoknak eddigi jogállását is. A vásári jog tette a községet várossá, teremtette meg egyúttal a városi szabadságot, a lakosok egyenlőségét és a földesuraktól való függetlenségét. A jobbági kötelek alól való felszabadulás jelenti a városi lakosságnak a törvény előtti egyenlőségét. A szabadság a személyre és az ingatlanra vonatkozik. Ezen szabadság és a bíróság előtti egyenlőség, kapcsolatban a régi községi ingatlan teljes felszabadulásával, megteremtette a szabadságnak egy új nemét — a polgári szabadságot. A polgári szabadságot élvezik az összes polgárok — immár a városnak polgárai.

A városnak egyenjogú polgárainál van a városi uralom. Ezen uralom a mondott oknál fogva demokratikus. Daczára ennek azonban az aristokratizmusnak is van valamelyes nyoma.

A németországi városokban pld. találkozunk az ugynevezett nemzeti uralommal. Ez onnan származott, hogy a régi polgárok és ezeknek ivadékai nagyobb tekintélynek örvendtek s így nagyobb befolyásra is tettek szert, mint a milyen tekintélyük és befolyásuk volt az új jövevény-polgároknak. A bennlakó régi törzsek családoknak igen természetesen nálunk is kiválóbb volt a szerepe, mint az újabbaknak. Ezen különbségek kialakulása azonban nálunk csak a következő korszakban következik be.

A városokban letelepedhetett mindenki, tehát a jobbágyság is. De ezektől megkövetelték, hogy letelepedésük előtt előbb földesuruknak földbértartozásukat, a terragiumot megfizessék. Királyaink kiváltságleveleikben mondták ki azt, hogy bármely helységnek lakosai minden ingó vagyonukkal együtt elhagyhatják lakóhelyüket és letelepedhetnek a városban, hacsak előbbeni földesuruknak földbérüket lefizetik. Ezen rendelkezésekkel a királyok városaink megszaporodását akarták elérni.

A városban való letelepedés tehát eleinte semmiféle alakszerűséghez sem volt kötve. Később, a rákövetkező korszakban azonban megkivánták azt, hogy a városi kötelekbe felveendő a városban ingatlant szerezzen. Akkor, a midőn a polgári kötelekbe való felvételt bizonyos alakszerűségekhez kötik, a városoknak kereskedelmi és ipari foglalkozása felülemelkedik a terménygazdasági foglal-

kozáson. Az ipari és kereskedelmi foglalkozás a városi lakosságnak jellemző foglalkozása.

A városi lakosok illetékesség tekintetében csakis a városi bíróság alá tartoztak. Az ítélet elleni panasz a király elé tartozott.

Joguk volt a városi polgároknak rendszerint a plébánost is szabadon megválasztani. Ebből származott a városoknak patronatusi joga. Megkapták azonkívül a városi polgárok, mert kiválóan kereskedéssel foglalkoztak, a rév- és vámszabadságot, ha áruikkal az országban utaznak. De maga a város mint földesur szintén kapott rév- és vámszedési jogot.

Közterheket a város mint ilyen szintén tartozott viselnie. Házhelyek után szedték és fizették a kir. kincstárba a földbért, a terragiumot. Az erdők után is fizettek bizonyos tartozásokat. A honvédelemben szintén részt vettek. Bizonyos számú, rendesen nehéz fegyverzetű lovast állítottak, vagy pedig a várost, ha az erőd is volt egyúttal, megvédeni tartoztak. A vásártartásnak joga is rendesen kapcsolatban volt a városi szabadsággal.

6. §. A földesuri hatóság.

A várispánságok idejében az ur hatóság, annak tágabb értelmében a nem szabadok, a királyi szolganépek, tárnokok, lovászok, udvarnokok stb. és rabszolgák fölött gyakoroltatott. A földeket mivelő nem szabad sorsuak fölött a földesúr gyakorolta a bírói hatalmat is. A királyi uradalmakon levő ilyen népek a királyi udvarnak hivatalnokai alá tartoztak. Említettük, hogy a királyi udvar szervezete eleinte magánjellegű volt, hogy a nádor, az udvarispán, az udvarbíró — később országbíró — a királyi udvarnak eleinte inkább csak magánjellegű hivatalnokai voltak s hogy az udvarispánnak éppen az volt a teendője, hogy a királyi magántulajdont képező és egyéb domaniális jellegű uradalmakon lakó szolganép felett bíraskodjék.

A mint ez így volt a királyi udvarban, úgy volt ez a főurak, a nemesek ingatlanjain is.

A magánföldesuri területeken gyakorolt hatóság azonban idővel tágult. Különösen a főpapok uradalmain már a királyság kezdete óta találkozunk olyan áramlattal, hogy ezen területeknek urai nemcsak a nemszabadok, de a szabad jobbágyság fölött is

uri hatóságot gyakorolnak. Ezen jelenség szorosan összefügg az immunitással. Az immunitas római eredetű. A császári birtokok adómentességéből indult ki. A német császári ingatlanok is élvezték ezen kiváltságot. A Frank korszakban pedig ilyen adómentességek különösen egyházaknak adományoztattak. Magának a királynak ezen mentességi joga másokra is átruháztattatott. Ez által az immunitás más jelleget nyer. A közhivatalnokok azon a területen, a mely az immunitást élvezte, hivatalos működést nem teljesíthettek. Ha mégis teljesítettek volna ilyen functiókat, akkor a tilalomnak sanctiója éri őket. Az immunitási parancs megszegésének büntetése. Ezen büntetés akkor éri a hivatalnokot, ha az uri területbe behatolt. Ezen immunitásból keletkezett a rendes bíróságok alól való kivétel is.

Az immunitást élvező úr ugyanis saját szolgálai fölött a birói hatalmat maga gyakorolta és pedig tekintet nélkül az immunitásra, már csupán uri, magánjogi alapon nyugvó tulajdonjogánál fogva is. Az úrnak rabszolgája fölött eleinte korlátlan hatalma volt, büntetésre való joga is pusztán erkölcsi, vallási érzése által van korlátozva. És ezen hatalom tulajdonképpen eredete a közjogi uri hatalomnak, a földesuri hatósági jogkörnek. Az urnak rabszolgája fölötti hatalmi körébe más elemek is kerülnek bele. Belekerülnek különösen akkor, midőn az úr egyuttal immunitásos hatalomra is tesz szert, a midőn azon területnek lakosai, a mely fölött immunitásos hatalma kiterjed, szintén hatalma alá kerültek. Közelfekvő dolog volt, hogy az immunitásos úr ezen vegyes állású egyének fölött is bizonyos hatalmat gyakorolt, melynek alapszámai a biráskodásra vezetnek vissza. A szorosabban vett uri hatalom enyhült, mert lassanként a rabszolgaság is kivész. Az ezen állású egyéneknek személyi jogait eleinte csak az egyház, majd az állami hatalom is elismeri. Továbbá az ezeknek csoportjába belekerült félszabad és szabad elemek, a rabszolga állásbeliek sorsán is lendítettek, úgy, hogy a korszak vége felé mindezen elemekből egy egységes, de az immunitásos (földes) úrtól függő népelem keletkezett, t. i. a jobbágyok. Kezdetben az immunitásos úr csak a saját jobbágysági közti ügyekben ítél, később harmadik személyekkel szemben keletkezett vitás ügyekben is. Ebből következett, hogy idézések és végrehajtások a rendes bíróságok által közvetlenül nem voltak foganatosíthatók az immunitási területen

hanem hogy ezeknek az uri hatóság útján kellett megtörténniök. Ha az immunitásra vonatkozó privilegium birtokosa egyházi személy volt, úgy a birói teendők ellátását világiakra bízta. Ezek voltak az *Officiales* (*Advocati ecclesiae*), a *Curialis Comes*ek. Ennek oka az volt, hogy a papok a halálos ítéletek meghozatalánál közre nem működhetek. Erre a világi főuraknak szükségük nem volt. De volt rá eset, hogy ők is tartottak ilyen *Officiales*eket. Ilyenek voltak tulajdonképpen, de csupán eredetüket illetőleg a királyi udvarban szereplő nádorispán és az udvarbiró is.

Szt. István oklevelei közül a veszprémi püspökséget alapító oklevélben az immunitás csak annyiban említettik, hogy a közhivatalnokok szigorúan eltiltatnak attól, hogy a veszprémi egyházat ennek ingó és ingatlan javaiban bármiképpen megzavarják és nyugtalanítsák. Ezen közhivatalnokok között szerepel a bíró és végrehajtó is. Igen nagy súlyt azonban erre nem fektethetünk, mert ezen okmányokban olyan sora van felemlítve a közhivatalnokoknak, mint a *marchio*, *dux*, *vicecomes*, a kik akkor nálunk nem is léteztek, a miből látszik, hogy az okmány formai tekintetben külföldi előkép után készült. Nagyobb jelentőségű a pécsváradi apátságnak alapító levele. Ezen oklevél 1015-ből való. Polgári perekben alantosai felett a pécsváradi apát kizárólagosan ítél. Bűnügyekben azonban, a melyekben halálos ítélet mondandó ki, az apát birói hatáskörrel nem bír.

Az immunitás tehát az egyházi területekből indul ki. Az igazságszolgáltatásnak helyettes közegeként itt szintén a *Curialis Comes* van megnevezve. A XIII. századból ránk maradt okmányok az immunitást már egészen határozottan formulázzák, mint az összes országos bíróság alól való mentességet és a királyi hivatalnokok, különösen a pénzbeváltóknak hatósága alól való teljes szabadságot.

Miután a XIII. század közepe táján a várszervezet bomladozni kezd, már világi főurak is gyakorolják az immunitási jogot. Nagy Lajos a földesúrnak jobbágysági fölötti igazságszolgáltatási jogát a nemesség régi szabadságának mondja. A földesurak, hogy a jobbágyok saját területükön mindinkább sűrűbben telepedjenek le, azok részére olyan kiváltságokat igyekeztek a királytól kieszközölni, melyek a jobbágyok gazdasági jólétét mozdították elő. Ilyenek voltak az adó- és vámentesség, a vásártartási jog. E mellett a földesurak a várkötelékből felszabadult, de saját hatóságuk alá

került jobbágységeknek szintén adtak privilegiumokat. Megengedték a villicusnak szabad választását, a ki kisebb ügyekben ítél, engedtek a földbérből, megengedték a plébános megválasztásának jogát, adtak nekik halászati és fajzási jogot, úgy hogy ezen privilegiumnak alapján földesuri kiváltságolt községek keletkeztek, melyek csak a földesuri viszonyból származó kötelekektől függtek, de a városi szabadságot el nem nyerték, mert csak a földesuri hatalom által közvetítve tartoztak a királyi hatalom alá. A földesuri jogok egyrészt az ujonnan keletkezett egységes jobbágysági osztály fölötti bíráskodásban, másrészt azoknak földhözkööttsége folytán előbb a királyt, most a földesurat megillető adók, földesuri tartozások, munkák iránti jogokban, majd a hadi hatalom folytán a nemesre háruló hadköteleességnek a jobbágyságra való átruházásában, a rendkívüli adóknak ezekre való áthárításából származó jogokban pontosulnak össze.

Az előbbi domaniális, de közjogi adók a földesuri immunitás keletkezése után földesuri tartozásokká alakulnak át. Ezen adók szedésére vonatkozó jogot a királyok át is ruházták privilegiumok útján a földesurakra.

Megemlítendő még az úgynevezet *Soltészségek*, *Scultetiae*. A Soltészek falusi telepállalkozók voltak, különösen Északmagyarországon, hol akkor a vidéket még rengeteg erdők borították. Bizonyos évi bér mellett telepedtek le ilyen vállalkozók, irtották az erdőket, alapítottak falvakat, melyeknek jövedelme őket illette, éppúgy az igazságszolgáltatás joga is. Ezen falubeli ingatlan szabadon előrkíthető és átruházható. Az így keletkezett községekre vonatkozó jog, a Soltészség joga. A Soltész a községek előljárója, ő gyakorolja rendesen a helyi hatósági jogokat.

7. §. A kiváltságolt nemzetiségek.

Midőn a várszervezet kibontakozik a maga elemeire, midőn vármegyék, városok és immunitások keletkeznek, ezen területi tagozatok mellett a vidéki kormányzatnak egyéb területeivel is találkozunk. Ezek a kiváltságolt Kúnok és a szepesi Szászoknak területei.

A Kúnok 1238-ban a tatárok által győzettek le. Ekkor azon kérrrel fordultak IV. Bélához, hogy fogadná be őket országába.

Béla kérésüknek engedett. Tudvalevő dolog, hogy ezen befogadás lett közvetlen okává a tatárjárásnak. A Mongolok ugyanis a Kúnoknak kiadását követelték. Béla azonban ezt megtagadta. IV. Béla király a Kúnokat oly feltétel mellett fogadta be, hogy azok a keresztény vallást felvegyék. Ezen ígértüket azonban a telepesek nem teljesítették. V. István alatt új Kún csapatok vándoroltak be. Telepeik a Duna és Tisza, a Maros és Körös között terültek el, úgy a Maros és Temes közötti vidéken is.

A telepítést a IV. vagy Kún László alatt megtartott 1279. évi tétényi országgyűlés előzte meg. Azon időben ugyanis itt járt az országban a pápa megbízásából, mint annak követe, Fülöp fermói püspök. Ennek feltűnt a Kún nép barbársága, hitellensége és erkölcstelensége. A Kúnoknak akkor állandó telepük sem volt még, zaklatták az ország lakóit, zavarták az egyháziak s világiak birtokait. A legatus követelte a Kúnok megtérítését, a mit a király ünnepélyesen meg is ígért. Erre hivatott össze a mondott országgyűlés. A Kúnok hét nemzetségre oszoltak. Az országgyűlésen ezen hét nemzetségnek megfelelőleg hét Kún nemzetségszefő is részt vett, kiket a király kezesekül szemelt volt ki teendő ígértük betartása végett. Az országgyűlés elrendelte, hogy a Kúnok telepedjék le állandóan, falvakat alapítsanak, lakházakat építsenek és vegyék fel a keresztény vallást. Ugyanott kötelesek letelepedni, hová őket IV. Béla telepítette le. A telephelyeket már fentebb említettük. A Kúnok mindnyájan országos nemeseknek ismertettek el. A telep területén levő várföldek, a királyi kincstárba háramlott összes nemesi birtokok, az udvarnokok és jobbágyság földjei nekik adományoztattak. Megkapták ezeken kívül mindazon nemesi birtokokat is, a melyek a tatárjárás ideje óta elhagyatva, üresen állottak.

Azon nemesek, kiknek ezen üresen álló földekre igényük van, a király által kárpótlandók, vagy pénzben, vagy más ingatlan adományozása által. Azon magyar nemesek pedig, kiknek ingatlanjai a Kún telepek által körül vannak véve, birtokaikat szabadon megtartják és a Kúnok tersvéreinek tekintendők. A Kún terület ezentúl nemesi birtoknak tekintetett, azon királyi descensusnak helye nincs. A Kún nemesség a királynak zászlója alatt harcol, védő háborúban részt vesz, épp úgy mint a többi nemes, ha a király vezényli a hadsereget.

A Kúnoknak bírása a nádor, mint a nemeseknek bírása egyáltalán. Ezt már IV. Béla király határozta el. A nádor azonban a Kúnok nemzeti főbírájával ül törvényt és pedig csak olyan ügyekben, melyekben az egyik peres fél Kún, a másik pedig Magyar. Ha mindkét peres fél Kún, akkor a Kúnok bírása illetékes. Ilyenkor felebbezésnek van helye a királyhoz, a ki személyesen ítél a Kún bíróval együtt. Ha halálra ítélik a Kún, a királynál kereshet menedéket. Ez által elkerüli a halálos ítéletet, de a halálos büntetés számkivetéssé változik át, hacsak közbenjárók által nem sikerül a megbékülés.

Mint külön nemzeti terület szerepel a *szepesti Szászoknak* területe is.

II. Géza telepítette ezeket a Szepességbe (1141—1161). Ezen telepések között azonban semmiféle összekötő jogi kapocs nem volt. A XII. század vége felé egyházilag egyesítették a szepesti prépostság által. Politikai egyesítésük csak V. István alatt, az 1271. évi kiváltságlevelé folytán történt. Hasonló szabadságokat nyertek ezek, mint II. Endrétől az erdélyi szászok. Megszállott földjüket teljes tulajdonul kapták meg, a vadászatnak és a halászatnak jogával együtt. Szabad erdőt irtaniok, az irtást szántófölddé átváltoztatniok. Választhatnak közös bírót, a grófot. Ez a szepesti főispánnal együtt ítéljen felettük Lőcsén, a kerület székhelyén. Saját jogukkal élhettek. A királyi zászló alá 50 lándzsást állítanak. Szt. Márton napkor évenként háromszáz budai márka finom ezüstöt fizetnek. A királynak, a főuraknak megérkezésük és eltávozásukkor egyszer bőséges vendéglátást tartoznak adni. Papjaikat is szabadon választhatják.

IV. FEJEZET.

A törvényhozó hatalom kialakulása.

1. §. A törvényhozási hatalom megoszlása és a székesfehérvári törvényt napok.

A székesfehérvári törvénykezési napokat azért tárgyaljuk ezen helyen is külön, mert a király souverénitási jogainak egyikéből, a királyi bíraskodásból indulván ki, alapjai voltak azon későbbi fejlődésnek, hogy a törvényhozás hatalma a király és a

nemesség között megoszlott. Említettük a székesfehérvári törvényt napok eredetét és azt, hogy azoknak megtartása Kovachich M. Gy. nézete szerint Szt. Istvánra vezethetők vissza. Foglalkoztunk ezen gyűlésekkel, mint a vidéki királyi bíraskodásnak egyik intézményével. Ezen gyűlések tehát *törvénykezési és nem törvényalkotási* gyűlések voltak.

A törvények, mint királyi Decretumok, a királynak többé-kevésbé korlátlan hatalmánál fogva eleinte inkább a királynak, mint a nemzetnek auctoritására vezetendők vissza. A törvényhozásnak súlypontja tehát ezen korszaknak első részében a királyi hatalomban keresendő. Persze nem kizárólag, mert a törvények a királyi tanácsban hozattak meg, tehát egy testülettel együtt, mely mintegy a nemzet helyett gyakorolhatott befolyást a királyi törvényhozásra. Ezen testület nem is volt mindig kizárólag a királyi tanács, a mely ekkor még szervezetlen testület is volt. A törvényhozási testület lehetett tágabb is. Felhasználhatta a király azon alkalmat, a midőn több világi és különösen egyházi főúr együtt volt, ezen alkalom pedig a Synodusok megtartása alkalmából nyílt. Ilyenkor azután a király a Synodus okából összegyűlt egyházi főurakkal, majd vele a Synoduson megjelent főurakkal együtt alkothatt világi törvényeket is.

A Synodusok különösen tágabb körű gyűlések voltak alkothatók, midőn az egyházi zsinatokon tényleg résztvevő egyháziakon kívül a királylyal együtt megjelent világi főurakon kívül a nép is meghívott a gyűlésekre. Így Szt. László törvényeinek I. K. 1. §-ában meg van írva, hogy a király Szabolcsban tartotta meg azon Synodust, melyen a király elnöksége mellett nemcsak az összes püspökök, apátok és világi főurak voltak jelen, de ott volt az összes papság és még a nép is. Az iránt, hogy a gyűlés egyházi zsinat volt-e, a melyen világi törvényeket is hoztak, vagy pedig vajjon a Synodus-féle megjelölés alatt világi jellegű gyűlést kell-e érteni függetlenül az egyházi Synodustól, nézeteltérés volt a régebbi egyházi írók között is. Péterffy Károly 1742-ben megjelent *«Sacra Concilia Ecclesiae»* című munkájában a Synodus egysége mellett foglalt állást, kiemelve, hogy az egyházi zsinatok alkalmával hozattak világi törvények is. Batthyányi Károly gróf pedig *«Leges Ecclesiasticae»* című és 1785-ben megjelent munkájában ennek ellenkezőjét vitatja.

Kiemeli, hogy a Synodus a középkornak általános terminológiája szerint világi gyűlést jelent. És ezen nézetet tényleg Kálmán király 1. K. 2-ik fejezete is látszik igazolni, a hol a Synodus bírói gyűlekezet megjelölésére van felhasználva. Részünkről csupán arra utalunk, hogy minekutána az egyházi zsinatszerű határozatok bőviben találhatunk a Szt. István-féle államszervezet-korabeli királyi Decretumokban és mert a király apostoli minőségénél fogva — mely minőség akár követséginek, akár főpatronátusának neveztetik mindenesetre tág hatáskört biztosított a királynak — az egyházzal szemben külön viszonyban volt, ő az egyházat érdeklő kérdésekbe is beleszólhatott, természetes, hogy az egyházi zsinatokban is része volt, éppúgy mint a Frank királyoknak. Hogy a Synodus-féle elnevezés kizárólag egyházi, vagy kizárólag világi gyűlekezetet jelentene, a mondott oknál fogva nem fogadható el. A király egyházi jellegű ügyek megvitatása alkalmával is jelenlétén, felhasználhatta azon alkalmat, mely akkor kínálkozott, midőn egyházi zsinat együtt volt, hogy a gyűlekezetet kiegészítse és így egy és ugyanazon gyűlekezeten nemcsak egyházi, de világi ügyekről is határozhattak. Épp olyan alkotó eleme lehetett nálunk az egyházi gyűlés a világi gyűléseknek, mint a milyen alkotó eleme volt a Synodus ezeknek a nyugaton, a hol a Német *birodalmi gyűlések* kialakulásának egyik alkotó részét éppen az egyházi zsinatok képezték. De ez nem volt szabály. Így Szt. László II. K. 1. címében már csak az összes főurak (optimates) vannak felemlítve, a kiknek jelenlétében hozatott meg ezen törvény. A nemesekről itt nincsen említés.

Mindezekből látható, hogy a Decretumok megalkotásánál a királyi tanácsban kívül más tágabb tanácskozási testületek is vettek részt már ezen korszakban is. Minthogy azonban a királyi tanács szervezve nem volt, minthogy a gyűlések alkotó elemeik szerint szabályozva nem voltak, azon kérdésnek eldöntése, vajjon kik hivassanak meg a törvényalkotásba, mindenkor a királyra volt bízva. Igen természetes tehát, hogy a király az országgyűlések megtartására olyan gyűlekezeteket is felhasznált, a melyek a tanácskozáók egyik alkotó elemét már magukban foglalták, a főpapokat t. i. és a mely gyűlekezeteket a királynak csak ki kellett bővitenie. Ezek voltak egyrészt a zsinatok. De voltak más ilyenféle gyűlekezetek is. Ilyen gyűlések voltak a székesfehérvári törvény-

napok, melyek azonban nem szabályalkotásra, hanem törvénykezésre voltak hivatva. Itten még többen voltak jelen mint a zsinatokon. Ezen jelenlevőket is fel lehetett használni tanácskozássokra, csak a tanácskozás tárgyát kellett megváltoztatni.

Ezen gyűlések azonban úgy látszik, elavuló félben voltak, mert az 1222. évi 1. t.-cikk köteleességévé teszi a királynak, hogy a székesfehérvári napokat évenként megtartsa. Bővebben leírja a székesfehérvári törvényt napok feladatát az 1231. évi 1. t.-cz. Kiemeli ezen törvényhely azt, hogy ezen törvényt napon mindenki megjelenhet, a nemesek és a nem nemesek, hogy ott panaszaikat előadhassák. Használja a törvény az *oppressi* kifejezést, említi tehát az elnyomottakat. Ezen kifejezésből is lehet arra következtetni, hogy az itt előadható sérelmek lehettek közjogiak éppúgy mint magánjogiak. Különben nemcsak az «oppressi»-féle kifejezésből lehet erre következtetni. A törvények is utalnak erre. Mutatják azt, hogy a törvényt napokon nemcsak magánjogi, hanem közjogi jellegű pereket is intéznek már el. Innen pedig csak egy lépés kellett, hogy a bíráskodásból szabályalkotás váljék. Ilyen közjogi jellegű intézkedések a következők voltak: A nádor (1231 : 3.) panasz folytán letehető és a király által más teendő helyébe. Az 1291. évi 31-ik t.-cz. pedig a gyűlésnek ezen jogát kiterjeszti az országbíróra, a Cancellárra és a tárnokmesterre is.

Már a Szt. László-féle törvényből látható, hogy a törvényalkotáskor az összes nemzet lehetett jelen.

Az 1231-ik évi törvenyzikk ugyan nem sorolja fel külön mindazokat, a kik ezen gyűléseken részt vesznek, de említi az összes nemeseket «omnes Servientes Nostri», a kik jelen lehetnek, (1. t.-cz.) de megköveteli (2. t.-cz.) hogy az *érsekek* és *püspökök* jelen legyenek, hogy a szegények (az 1-ső t.-cz.-ben: elnyomottak) ügyeit hallgassák meg.

Más szerepe van már a nemességnek az 1267. évi 8. t.-cikk szerint. Az 1231. évi 1-ső t.-cikk az összes nemeseknek megjelenési jogát biztosítja ugyan, de megjelenése azon joggal áll kapcsolatban, hogy a törvénykezési napokon panaszaikat adhatják elő. Az 1267. évi 8. t.-cikknek rendelkezése azonban már az, hogy a nemesek mint a gyűlekezetnek tagjai szerepeljenek, a kiknek *jelenlétében* folyják le az igazságszolgáltatás. Nem is kívántatik meg az összes nemeseknek jelenléte. Elegendő ha vármegyénként 2—3

nemes küldetik ki, a kik az összes vármegyei nemességet képviselik. Ezen 2—3 nemes azonban tartozik megjelenni, a többiek pedig *megjelenhetnek*. Ezek a kiküldött nemesek. Hogy a kiküldött nemesek intézménye az összes nemesek megjelenési jogát nem zárta ki, igazolja az 1291. évi 31-ik törvényczikk, a mely az összes főuraknak és nemeseknek jelenlétét kívánja meg évenként Székesfehérváron. Ezen összejöveteleknek közjogi jellegű gyülekezetekké való átváltoztatása már a gyülekezeteknek elnevezéséből is látható. Az előbbi törvények csak mindig a birói eljárásra és a Székesfehérvárott történendő összejövetelekre utalnak. Az 1291. évi törvény azonban már *Congregatio*-nak nevezi el a gyűlést. A *Congregatio*-féle elnevezés igaz, a birói gyűlésekre is alkalmaztatik (Palatinális *Congregatio*) de a *Congregatio*-féle fogalom tágabb, az a közigazgatási ügyek eldöntésével is kapcsolatban van. Nálunk a vármegyei közgyűlést még most is *Congregatio*-nak hívják sok helyen. És tény, hogy a vármegye kialakulásánál, a városok autonómiájának kialakulásánál is a közfunctióknak gerincze szintén a biráskodás. A mint az autonom vármegyei igazgatás szerveinek működésénél a megyei *Sedria* jelentőségét látjuk előtérbe lépni, a mint a városi immunitások kifejlődésénél legelső sorban a városi birónak és az esküdteknek tevékenységét figyelhetjük meg mint az egész Autonomiának gerinczét és a mint úgy a vármegyékben, úgy a városokban ezen birósági functiók mellé kerülnek a közigazgatásiak, úgy látjuk ezt az országos *Congregatio*knál is. A közigazgatási szervek azonban még a birósági functióknak tőlük való elválasztása után sem birtak teljesen functiójuk alapfeladatától megválni, a mennyiben bizonyos birói tevékenység (praeventiv községi, vásári biráskodás) még most is kapcsolatban van velük. Így áll a dolog az országgyűléssel is. Századokon át állott fenn a kapcsolat a törvényhozás és biráskodás között és nyoma ennek még most is meg van. De nemcsak a *Congregatio*-féle elnevezéshez fűződő fogalom utal a törvénykezési gyűlések jogi természetének bekövetkezett átalakulására, hanem még azon rendelkezés is, hogy az országnak állapotáról (*de Statu Regni*) történik tanácskozás, hogy a hatalmasoknak a vármegyékben való eljárását nyomozás tárgyává teszik és így az ország jogait óvják meg (*Conservaverint, jura Regni*) tehát országos ügyekről tanácskoznak. Itt már az országgyűlésnek hatásköre országos ügyekről való tanácskozással és a szabályalkotási

joggal teljesen meg van állapítva. Még inkább juttatja ezt kifejezésre az 1298. évi 42. t.-cz., a mennyiben a jövő 1299. évi országgyűlés napját Szt. György nap után 15-öd napra a Rákosra kitűzvé, köteletségévé teszi az összes főuraknak és nemeseknek, hogy ott megjelenjenek. Itt sincsen már a gyűlés czéljaként a törvénykezés kiemelve, hanem a királyi propositióban foglaltak fölötti tanácskozás és határozathozatal, tehát a törvényhozás. A XIII-ik század végén mindezeknél fogva a törvénykezési gyűlések már átfejlődtek törvényhozási gyűlésekbe, melyeken a királyn kívül részt vesznek az országnak főhivatalnokai, bárói és az összes nemesség, elvben — esetleg a megyei kiküldöttek.

V. FEJEZET.

A rendi szervezet.

1. §. A rendi szervezet és a földviszonyok. A nemesi rend.

Rendi szervezet alatt, a mint ez eléggé ismeretes, az ország lakóinak közjogaik szerinti csoportosítását értjük, ellentétben az egyenlő élethivatás, foglalkozás, műveltség alapján nyugvó társadalmi csoportosítással. A rendi szervezet a szabadság kérdésével függ össze. Az ősmagyar államszervezetben a szabadságnak kérdése leginkább a törzsi kötelekhez simult. Az, a ki a törzshöz tartozott, élvezte a törzsi szabadságot, gyakorolta a törzsi jogokat és teljesítette az ezen szabadsággal egybefüggő törzsi köteleseket is. Figyelembe veendő azonban, hogy a törzsi jogok élvezetéhez juthatott az idegen is, ha a *hadi és* így közvetve a törzsi kötelekbe felvétellett. A törzsi szabadság minőségileg ugyan nem, de alapjában mégis megváltozott a letelepedés tényével, a mennyiben a kizárólagos harci foglalkozáson kívül az ingatlan vagyona is kapcsolatba jutott a szabadsággal. Mutatkozik ennek hatása különösen abban, hogy már a Szt. István-féle államszervezet korában az ingatlannak minősége is minősítette annak tulajdonosát rendi állása szerint. A nemesi ingatlan nemesített, a városi ingatlan városi polgári jogokat biztosított, a jobbágyletek pedig jobbági köteleket eredményezett.

Az ingatlanra vonatkozólag a földközösségnek elve állott az ősmagyar államszervezetben. A földközösség az ingatlanoknak évi kiosztá-

tásával függ össze. A földközösség maradványai egész az új korba nyulnak bele. A földközösség fennlétezését igazolja a «Fyonwztas» — fűvönosztás-féle műszó, melynek helyes értelmét a földközösség lényegével együtt Tagányi Károly magyarázta meg legelőször «A földközösség története Magyarországon» című jeles munkájában. Ezen műkifejezés a füves barázdákat jelzi, melyek az ideiglenesen kiosztott földeknek természetesen ideiglenes határait mutatják az állandó határjelekkel (határkő stb.) szemben, melyek a földnek örök tulajdonát jelölték meg. A kiosztás mérőszinnyel, kötéllel történt, mely után azonban átvitt értelemben maga a kimért föld értendő a «fűkötél» alatt, éppugy mint a Germánoknál a «Seil» vagy a «Sors» («Sortes» különösen a volt római provinciális területeken), az osztás folytán kijutott területrészt értették. Nálunk ez a «fűkötél». Ugyanezt jelenti a «nyil»-féle megjelölés is, t. i. a sors folytán a közösből kijutott földrészt. A «nyil»-féle kifejezés a nemesi ingatlanokon történt osztályoknál is divott 1848-ig.

Minthogy a földkiosztás eredményét fűkötélnek nevezték, nagyon valószínű, hogy a mérés eszköze maga a kötél is volt. De minthogy a «nyil»-féle kifejezés a sors által a közösből jutott földterületet jelenti, úgy talán nem tévedünk, ha felteszszük, hogy az őz államszervezet idejében, de még a Szt. István-féle államszervezet idejében is, — éppugy mint az őz Germánoknál a közösből jutó részt fejszedobással határozták meg — a földkiosztásnál tényleg a nyillövés távolsága használtatott fel mértéknek. Később a nyil csak a földből sorsolás után járó részt jelenti. 1848-ig divott a felosztásnak ezen neme «nyilak» szerint a nemesi ingatlanoknál, a midőn papíron, nyillal jelölték meg az egyes osztályos atyafiaknak sors után kiosztandó földrészeket. (V. ö. fent 112-ik oldal.)

A földközösség a Szt. István-féle államszervezet korában is tovább élt, megmaradt ez tovább is, sőt ott a hol a tagosítás még nincs keresztül vive, emléken napjainkig is él. A községek különböző részeiben külön fekvő földrészek az évi közösségi fűvönosztásnak eredményei. Földközösségben voltak nemesek éppugy mint községek. Sőt ilyen közösségek még most is vannak. A descensus, a szállásbirtok körében mindenesetre a földközösség elve volt a földviszonyoknak alapja. A törzsi szervezetnek ősrágár viszonyai tehát a földközösséggel vannak kapcsolatban. Ez volt ugyyszólván

a typus mindenütt, a hol szorosabb együttlét került az ingatlan kapcsolatba. Mutatja ezt különösen az a körülmény, hogy a földközösség évszázadokon át az egyéni földtulajdon mellett tartotta fenn magát.

Az ingatlan jogi természete, a kizárólagos földközösség azonban a Szt. István-féle államszervezet korában megváltozott, a mennyiben az eredetileg földközösségi szállásbirtokon idővel egyéni tulajdon is keletkezett. Szt. István II. K. 5. fejezetében az egyéni földtulajdont mondja ki. Innentől a szabadság az egyéni *szabad földbirtokkal* is szoros kapcsolatba jutott olyként, hogy az, ki ilyen egyéni szabad ingatlannak tulajdonosa volt, gyakorolhatta szabadságával járó jogait, teljesíthette kötelességeit. Ezen kötelességek most is, úgy mint előbb, különösen hadiak voltak. Ezen szabad földbirtok mint egyéni tulajdon tehát a régi földközösségi szállásbirtokból indul ki és evvel is a régi nemzetségi, tehát közszabadság, nemesi szabadság jár. A nemesi szabadság tehát a nemzetségi szabad, azaz nemesi ingatlannal szoros kapcsolatban van. Szt. István alatt keletkezett a szabad, tehát nemesi ingatlannak egy másik neme is, t. i. az adománybirtok. Valamely ingatlannak adományozása a királynak fötulajdonjogából indult ki. Érdemeiket, névszerint a király, illetve a haza körül szerzett, különösen hadi érdemeiket jutalmazott meg evvel. A királyi adományon nyugvó szabadbirtok és a szállásbirtok között közjogilag különbség nem volt. Csak Kálmán idejében következik be ezek között bizonyos különbség az örök-, tehát a *magánjog* tekintetében, a mennyiben a királyi adománybirtokra vonatkozólag (kivéven a Szt. Istvántól eredő adományokat) az ági öröklés mondatik ki. A különbség a kétféle ingatlanra vonatkozólag csak a magánjog terén fejlődik tovább. Az adománybirtokkal szintén csak a *közterhek*, névszerint a hadi kötelességek jártak. A királyi adomány által a megadományozott a királylyal szemben semmiféle más kötelezettségi viszonyba nem került, mint a milyenben voltak a többi közszabadok. Az alattvalói hűségen kívül az adományos semmiféle más új kötelességet nem vállalt magára. Ő is csak személyesen köteles hadba szállani. Ingatlanja után a királyi hadseregbe vitézeket állítani csak akkor köteles, ha erre az adomány alkalmával különösen köteleztetik. Csak a királyi hivatalnokok (Comesek) szolgáltatnak az ingatlanjukon lakó szabadok adóképesességéhez képesen

lovat, vértés vitézt vagy katonát egyszerű felszerelésben. A közjogokban való részesedés tekintetében a kisebb vagy nagyobb birtokkal rendelkező nemesek között különbség nincs. A szabadság, mely a nemesi ingatlannal kapcsolatban van, egy és ugyanazonos. Rendi különbség a földbirtokon alapuló nemesség sorában nem létezik. A mint Szt. István a szállásbirtokkal a királyi adománybirtokot egyenlővé tette, nem is keletkezhetett a kétféle ingatlan tulajdonosai között a jog tekintetében különbség.

De a későbbi királyok adományozásából származó ingatlan sem teremthetett másféle szabadságot, másféle jogot. Igaz ugyan, hogy a későbbi királyok adományaiban a királyi kegyelem megnyilatkozását látták. A birtoklás jogcímébe tehát evvel olyan újabb elem került, mely az előbbi, a hódítás alapján történt foglalás jogcímével szemben állott, de viszont az adománybirtokot szintén csak közérdekem jutalmazása fejében lehetett megszerezni. Így tehát a kétféle jogcím alapja mégis csak egy volt, a közérdekem jutalmazása, minek folytán a kétféle ingatlan minősége ezen értelemben kiegyenlítődött. El kell tekintenünk ezen helyen természetesen a két ingatlan magánjogi különbségeitől és viszonyától a királyi kincstárhoz, a királyhoz, hogy t. i. a családnak tulajdonjoga az adománybirtokon korlátozott lett, nem is lehetett felette olyképpen intézkedni, mint a szállás címén szerzett ingatlan fölött. A közjog szempontjából azonban a kétféle ingatlannal kapcsolatos jogokat és kötelezéseket illetőleg különbség nem keletkezhetett.

Daczára azonban azon alapelvnek, hogy az ingatlanhoz fűzött szabadság egy és ugyanaz, hogy tehát a nemzet szabad tagjai között különbség nincs, hogy a nemesség egy és ugyanaz, hogy tehát rendi különbség nem létezik, azért mégis találkozunk a nemesség körében bizonyos árnyalatokkal.

Már Szt. István törvényében előfordulnak a Principes, Barones, Comites, Milites, Nobiles. A Miles és Valenssel szemben áll a Vulgaris (II. 14, 15). A Miles a Servienssel egy huzamban említették, a midőn ezeknek egyik urtól a másikhoz való elszerzéséről van szó (II. 21). A Miles a Comessel hozatik összeköttetésbe olyformán, hogy a Miles bíraskodás dolgában a Comes alá tartozik (II. 43). Előfordul a Senior is a Servussal szemben (II. 35). Szt. László II. K. 11. fejezetében pedig a Miles a Nobilissal egyértelműleg van használva.

Mindezekből bizonyos, hogy a Principes, a Nobiles, a Barones egymás között semmiesetre sem rendi, hanem csak tekintély és hivatalos állásbeli megkülönböztetésen szerepeltek, a mely utóbbi körülmény a Comesekre nézve is áll. A Miles és Serviens a katonai szolgálattal való kapcsolatot jelenti, kiknek előkelőbb volta, a Valensek csoportjába való tartozás, de mégis uruktól való függőségük az által van kifejezésre juttatva, hogy uruktól visszakövetelhetők és hogy a Comes és nem a király bírósága alá tartoznak. Bizonyos az is, hogy különösen a vagyonosabbak, meg talán a régi törzsszervezet idejében nagyobb tekintélynek örvendő családoknak utódai voltak azok, a kik előkelőség dolgában a többi közszabadok, a nemesek soraiból kitűntek. A királyi tanácsba meghívtak az érsekek, püspökök, apátok, tehát az egyházi főurak, továbbá a bárók, az udvari főhivatalok viselői, a Comesek, tehát a Comes curialis major, a Comes curialis minor, azaz a nádor, az országbíró, később a Cancellár, a tárnokmester, a Comes Capellae, tehát az egyházi és a világi előkelők.

A Milesek, a mint már más helyen is említettük, legnagyobb valószínűség szerint hadi szolgálatot teljesítő szabadok voltak, a kik vagy a királynak, vagy más előkelőknek szolgálatába léptek, kik lehettek külföldi, esetleg belföldi szegényebb nemesek is, kiknek előkelőségét a harci foglalkozás adta meg, a katonai szolgálatba való önkéntes, de állandó jellegű elszegődés azonban az ur — a Senior — és a Milesek között bizonyos szorosabb kapcsolatot létesített, mely a szigorúbb katonai fegyelmi viszonynál fogva is kizárta azt, hogy uruktól elpártolva más ilyenféle szolgálatba szegődjének. Ha azonban ilyesféle mégis előadta volna magát, könnyen érthető, hogy az urnak visszakövetelési jogát biztosítani kellett és a Milesek ezen kérdés tekintetében a szolgálkál helyeztetek egy vonalba. Teljes szabadságuk tehát csupán a szorosabb katonai kötelék folytán volt korlátozva. Később valószínűleg ők is szabad, nemes ingatlant kaptak s midőn a várszervezet megizmosodásával ilyen külön feudális jellegű intézmény fölöslegessé vált, ők a többi nemesekkel teljesen egyenlőkké lettek, régi elnevezésük pedig vegyesen alkalmaztatott egy és ugyanazon rendbelieknek megjelölésére, a Miles és Nobilis immár egyértelműnek vétetett.

Midőn a keresztény vallás Szt. István intézkedései folytán az

állami élettel oly szoros kapcsolatba jutott, igen természetes, hogy a keresztény egyház vezetői, a kik különben is az akkori műveltségnek színvonalán állottak, az állami életben is nevezetes szerepre szellemeltettek ki. Így kerültek ők éppugy mint a Karolingok alatt a Frank birodalomban, meg az Angolszász alkotmányban is politikai rendi álláshoz és pedig olyképpen, hogy még a világi főurakat is megelőzték. A keresztény vallásnak tekintélye és azon szerep, mely nekik már az első király által az állami ügyek intézése körül jutott, igen természetesen emelte személyes előkelőségüket is. Ehhez járult még, hogy a főpapok voltak a leggazdagabb földbirtokosok, hogy ő nekik sikerült legelőször területeiket a királyi beavatkozástól mentesíteni és ők voltak a műveltség terjesztői. Tudományuk és ismereteiknél fogva a király az ő tanácsában nem is nélkülözhetette őket, a minek folytán ők oda állandó működéssel kerültek bele, az alsóbb papságnak egy része pedig a királyi kápolnának intézménye folytán az udvarral folytonos összeköttetésben lehetett, a miből azután szintén egy közjogi hivatal, a királyi Cancellária fejlődött ki. Mindezek okai voltak annak, hogy a főpapság mint előkelő osztály a nemesség rendjében kitűnt és előkelőség dolgában lassanként előljárt.

A nemesi rendnek alapja tehát a közszabadság volt. Ezen közszabadság fogalma eleinte csak a nemzet jogi meggyőződésén alapult. Közvetve kifejezésre jutott ezen meggyőződés tényleg a közügyekben való részvétel jogában (királyi tanács, országgyűlés), a szabad ingatlan tulajdonában és a közterheknek a nemesi állásnak megfelelő módon való viselésében, a hadi szolgálatban. Ezen hadi szolgálat a honvédelemből állott a királynak személyes parancsnoksága alatt.

A nemesi jogoknak erősebb tekintélyen alapuló meghatározása és biztosítása csak akkor vált szükségessé, a midőn a szokáson és a nép meggyőződésén nyugvó jogai a nemességnek úgy a királyok, mint az előkelő hatalmasok által megsértettek.

Az egységes nemesi rend keretén belől keletkeztek bizonyos árnyalatok. Az előkelők osztálya ugyanis a Szt. István-féle államszervezet második felében, különösen a XII. század végén és a XIII. század elején tömörebb lett, saját érdekeit tolta előtérbe a nemesek jogainak veszélyeztetésével és csorbitásával. Ennek módját megadta a terjedelmes ingatlan vagyon és az ennek folytán

bekövetkezett tényleges nagyobb befolyás, mely azonban nem a jog, hanem a tényleges erőre és az evvel való visszaélésre helyeztetett mint alapra. Így történt, hogy ezek a nemességgel ellentétes érdekeket képviseltek. Ez hűbéri befolyás volt. Ilyen viszonyok között tehát a nemességnek arra kellett törekednie, hogy jogai úgy a királlyal, mint ezen birtokaristokrátiával szemben megállapíttassanak. Ezen kérdésnek megoldása az aranybullával kíséreltetett meg.

Az aranybullának célja tehát nem volt más, mint a régi nemesi jogokat a király és a főurak visszaélései ellen megvédeni. Nem volt tehát célja, hogy a nemesség számára új jogok biztosíttassanak, hanem csakis a régi szabadságnak fentartása.

A jogosított nemeseknek szokáson alapuló és a nemzet meggyőződésén nyugvó szabadsága az aranybullával mintegy szerződészerű alapokra lett fektetve és ezen szerződés írásba lett foglalva.

Az aranybullából a következő sarkalatos nemesi előjogokat lehet kiolvasni:

1. A nemes birtokain semmiféle adó nem szedhető.
2. A nemesi birtokon a descensus nem gyakorolható.
3. A nemesség csak a király, nádor és országbíró bírói illetékessége alá tartozik. Jóságvesztés és főbenjáró ügyekben az országos bírák a király hozzájárulása nélkül el nem járhatnak.
4. Adószedők és a kamarának grófjai csak nemesek lehetnek.
5. Támadó háboruba a nemes nem kényszeríthető. Ha azonban ebbe beleegyezik, úgy ez csakis a királynak költségén történhetik meg.
6. Egész vármegyék nem adományozhatók. Ez tehát gátja a területi uralom kifejlődésének.

2. §. A közjogilag nem szabadok.

Megemlékeztünk már olyan állásuakról is, a kik a nemességhez nem tartoznak, de azért jogilag mégis szabadoknak tekintendők. A nemesek és ezek között azon különbség van, hogy nem élvezik a közszabadságot. Olyanok voltak ezek, kik a törzsszervezet idejében a törzsön kívül maradván, törzsi ingatlanjuk sem volt. Ezek tehát a közjog szempontjából nem szabadok, de azért magánjogi szabadságuk volt. Egyik csoportja a törzsi kötelekeken

kivül állóknak személyisége elismertetett — magánjogoknak alanyai lehetnek. A honfoglaló magyarok a benlakókat, ha fegyveresen ellent nem állottak, szabadságuktól nem fosztották meg. Csak azok lettek rabszolgákká, kik hadifogságba kerültek, kik fegyveres ellentállásuk folytán veszítették el szabadságukat. A magánjogi szabadságot élvezték a bevándorolt idegenek is. Mindazok tehát, a kiknek szabadsága a magánjog szempontjából el volt ismerve, a magánjogilag szabadok csoportjába tartoznak. Ezek közé soroljuk legelső sorban azokat, a kik a *várszervezettel* jutnak szoros kapcsolatba.

Ide tartoznak :

a/ *A szent király jobbágysai*, Jobbagiones Sancti Regis, Liberi Sancti Regis, Jobbagiones naturales.

Ezek alkották a várszervezet fegyveres népének legelőkelőbb osztályát. Tekintély dolgában ezek állottak legközelebb a nemes-séghez.

A mint elnevezésük is mutatja, ők már Szt. Istvántól nyerték el szabadságukat, a mely szabadságban a későbbi királyok is meghagyták őket.

A várjobbágyoktól, kik a várhoz tartozó fegyveres népnek zömét alkotják, szintén el voltak különítve. Hadrendileg is külön számba mentek.

Egészen hasonló kiváltságos állást foglaltak el a *szent király jobbágyok fia*i, proceres filii Stephani regis. Birtokaikat szabadon előörökíthették. A várnak hivatalnokai ellenük megszállási jogot nem gyakorolhattak.

A várszervezet hadrendi főszálya

b/ *a várjobbágyoknál* volt. Foglalkozásuk éppugy mint a szent király jobbágysai és a szent király jobbágy fiainak foglalkozása kizárólag a fegyverforgatás. A várakból kikerült királyi hadsereg legnagyobb része ezekből áll. Ezen fegyveres szolgálat ellenében, mintegy eltartás czimén kaptak várföldeket. Birtokuk más czimen is ingatlant. Vétel, örökösödés czimén is. Ezen ingatlanokról szabadon rendelkezhetek, sőt kegyuri jogokat is gyakorolhattak rajtuk. Tekintélyben is volt részük. Ennek bizonyítékául szolgálhat, hogy családjuk után — de genere — említetnek fel okleveleinkben. Lehetek tulajdon rabszolgáik is, a kiket szabadon eladhattak vagy felszabadíthattak.

A rabszolgák felszabadítása teljes vagy nem teljes joggal történhetett. Azok, a kik nem teljes jogra bocsájtattak szabadon, még bizonyos függőségi viszonyban maradtak. Ilyenek is voltak a várjobbágyok hatalma alatt.

A várjobbágyok családok szerint csoportosultak a várföldeken. A várföld a család kezén megmaradt és apáról fiúra szállt örökösödés útján addig, míg a család ki nem halt. Magszakadás esetén a várföldek újból eladományoztattak. A várjobbágy özvegye magszakadás esetén a várföld egy részének hasznélvezetében megmaradt.

A várjobbágyok és utódjaik szolgálatjukat és a vár iránti jogukat illetőleg mindig egy és ugyanazon várhoz voltak kötve, tehát szabadon nem költözködhettek. De ezen megkötöttség éppoly kevésbé volt befolyással egyébkénti szabadságukra, mint a hűbéreseknél helyben lakási kötelezettsége nem gyakorolt befolyást a vasallusi nemesi szabadságra. Nem is mondhattak ők le javadalmukról, de várszolgálati kötelezettségükről sem. Ebben már különbözött az ő szabadságuk a hűbéresekéétől, kik a hűbéri viszonyt felmondhatták. Ezen megkötöttség tehát hasonló volt a kifejlődött jobbágyi osztálynak földhözköötöttségéhez.

Volt rá eset, hogy a várjobbágyok nemesi ingatlan birtokába is jutottak. Ezek alapján ilyenek nemeseknek is tekintettek. Ilyen ingatlanok eladásához a királynak beleegyezése volt szükséges.

Megesett, hogy várjobbágyok királyi adományt nyertek a nélkül, hogy jobbágyi kötelességük alól felmentettek volna.

Arra is van példa, de ez semmi esetben sem fordult elő gyakran, hogy a várjobbágyok várföldjeik eladására is szereznek jogot. Az ilyen várföldeket *patrimonialis* földeknek nevezték.

Az átöröklés által a várjobbágyok földjei csak egy bizonyos minimumig voltak feloszthatók. Ezen további fel nem osztható részekben azután az örökös társak osztatlanul maradtak együtt.

A XIII. században a várjobbágyokat *nobiles* jobbagiones castri-féle elnevezéssel illetik azért, mert bizonyos irányban nemeseknek tekintik őket. Megkülönböztették a *nobiles contrensese*ket, az egyházi nemeseket (*predialisták* vagy *nobiles ecclesiae*) és az országos nemeseket (*nobiles regni, servientes regis*). Ezen megkülönböztetés, mint a várszervezetnek utóhangja, még Mátyás király idejéig tart, a ki az 1467. évi decretumban adófizetés tekintetében külön-

bözteti meg ezeket egymástól. A várjobbágyok messze túlélték a várszervezetet. Nagy Lajosról is tudjuk, hogy várjobbágyokat nemesített. A várszervezet mint intézmény korábban tűnt le, mint a vele kapcsolatos személyi elem. Ennek pedig oka az, hogy a várszervezet nem egy egységes törvényszerű intézkedéssel töröltetett el, a mely esetben a vele kapcsolatban lévő egyének jogállásáról is intézkedni kellett volna, hanem olyan intézkedések folytán szűnt meg, a melyeknek már közelebb fekvő céljai voltak, érdekeket elégitettek ki, a mely intézkedések megtételénél nem is gondoltak arra, hogy következményük a várszervezetnek felbomlása lesz. A várszervezet megszűnése tehát csak következménye volt más célzatú közhatalmi cselekményeknek. A dologi elemét vonták el a várszervezetek — a személyi elem — ha csak különös esetekben nem történt királyi intézkedés és más organikus fejlődés bele nem sodorta a várjobbágyokat másféle kötelekbe, melyek azután különös jogi kialakulásokkal voltak egybe fűzve (városi alakulás, jobbágyi sors stb.), megmaradt sokáig eredeti jellegében.

A várszervezettel kapcsolatban lévő népekhez tartoztak *c/ a várszolgák* (cartenses, civiles, populi castri, conditionarii).

Ezek leginkább a hadi foglyok sorából kerültek ki és azokból, kiket a hódító magyarok itt találván rabszolga sorsra juttattak.

A várszolgák rendszeren nem teljesítettek katonai szolgálatot. Csak kivételesen, különös veszély esetén, a mint ez a tatárjárás idejében történt. Ilyen esetben a várszolgák nem a királynak zászlója alá sorakoztak, hanem valamely főúr vezetése alá kerültek.

A várnépnek földje szintén örökös volt s a király által csak magszakadás esetén adományoztatott tovább. A főispánok a magszakadt várnép birtokain különböző mérvben örökölték.

A vár hivatalnokainak hivatalos utazások alkalmával szabad descensust voltak kötelesek nyújtani. Tulajdonképpen rendeltetésük az volt, hogy a várélet erősítési és gazdasági szükségleteiről gondoskodjanak.

Kötelesek voltak erősítéseket emelni, sánczokat ásni, fát vágni, fuvarozni, élelmet szállítani, utakat készíteni, a börtönöket őrizni. Voltak közöttük íjkésztők, sütők, halászok, molnárok, szántók, szőlőmivesek, kovácsok, hegedősök, kőfaragók, mosók, kanászok.

A várszolgák századokba voltak beosztva és ezen századokban fizették census vagy pensiónak nevezett szolgálmányait.

Ugy látszik, hogy a várnépek állapota nem volt nagyon kedvező. II. András idejéből tudjuk, hogy szétfutottak, úgy kellett őket összegyűjteni és a várakba visszatartani. Az is megesett, hogy egyházi uralom alá menekültek.

Kötelesek voltak terményeik után bizonyos részt a királynak, más részt meg a várispánnak beszolgáltatni.

A várszervezettel egybefüggő osztályt alkotnak a magánjogilag szabadok csoportjában

d/ a várhoz tartozó földmivesek, a kik csak pénzbeli, 3—8 marka között mozgó tartozást fizettek a százados kezéhez.

e/ Figyelembe veendő még a várterületen lakó *idegenek*. Ezek, ha hadi szolgálatot nem teljesítenek, az ugynevezett szabadok dénárjait fizetik. Házhelyek illetve tűzhelyek után is kiróvják ezen adót, akkor *füstpénznek* hívják.

A várnép századokba volt beosztva. De megesett, hogy kiváltságképp megkapják azon jogot, hogy a századosi beosztás mellőzésével maguknak bírót választhassanak, a midőn a várterületeken községi szervezetek keletkeznek. A városi polgárok a korszak végén a városi szabadságot élvezik, ők tehát szintén magánjogilag szabadok.

3. §. *A szolgaosztály.*

A rabszolgának szabadsága nincsen. Ő nem személy, hanem tárgy. Eladható, elzálogosítható. Nincsen jogképessége. Ura eredetileg korlátlan hatalmat gyakorol fölötte. Megbüntetheti, megölheti stb. A régi világnak gazdasági élete a rabszolgasággal áll a legszorosabb kapcsolatban. A rabszolgaság mint intézmény alapja volt a gazdasági életnek.

Az ókorból ezen traditio átment a középkorba is. Összefügg a rabszolgaság a népek harci foglalkozásával. A háború, a hódítás joga, ez tulajdonképpen alapja a rabszolgaságnak. A műveltség előrehaladtával a hadi fogolyból nem minden esetben lett rabszolga. Éppugy a hogy most a modern kultúrnépek hadviselése is csak hadifoglyot ismer, kinek emberi jogait kétségbe nem vonják és a kit nem fosztanak meg jogalanyiságától. A középkor

elején azonban a rabszolgaság még ismeretes intézmény volt. A rabszolgaságot nálunk is ismerték. A rabszolga értékes jószág volt. Gazdasági jelentősége nálunk is nagy volt. Utaltunk már erre az ő állam-szervezet korának tárgyalása alkalmával. A rabszolgaság intézménye áterjedt a Szt. István-féle állam-szervezet korszakába is. Házi és ipari, úgy mezőgazdasági foglalkozásokra alkalmazták.

A középkorban különösen a Germánoknál és Szlávoknál találkoztunk rabszolgákkal. Itt a rabszolga rendszeren valamely ingatlannal állandó kapcsolatba jutott. A rabszolga tehát az ingatlannal együtt van az úrnak hatalma alatt.

Midőn őseink letelepülésük után a földmiveléssel behatóbban foglalkoztak, az e körül végzendő munkák végzésére leginkább rabszolgákat használtak.

A rabszolgaságnak alapja nálunk is legelső sorban, amint említettük, a *hadifogság*. Azután rabszolga az, ki rabszolgától születik. Ha a szülék egyike is rabszolga, úgy a gyermek szolgasorsú. Végre pedig büntetésből is elveszhet a szabadság.

A szolgának neve: *servus*, *mancipium*. Azon foglalkozás után is elnevezték őket, amelyre uruk által alkalmaztattak. Így voltak az *aratores*, *vinitores* stb. A szolga nálunk is dolog számba megy. Eladható és pedig úgy az ingatlannal, mint a nélkül. Kálmán király azonban a szolgáknak külföldre való eladását megtiltá. A rabszolgát zálogba lehetett adni, elajándékozni, vagy pedig halál esetére fölötte rendelkezni. A rabszolgát szökése, vagy jogtalan elvonása esetén vissza lehetett követelni, ha pedig megkínózzák, azért kártérítést lehetett követelni. Ez már elismerése a rabszolga emberi minőségének. A rabszolgát visszaszerző személy is védve van a törvény által; ha ezt eljárása közben bántalmazza, a bántalmazót meg büntetik.

A rabszolgának tulajdöntárgyi minősége kitűnik abból is, hogy midőn a rabszolga más úrnak rabszolgáját megöli, nem a gyilkos szolga ellen irányul az eljárás, hanem annak ura ellen. Ez köteles a rabszolga eljárása által megkárosult úrnak, a meggyilkolt rabszolgának fele árát megtéríteni. Ha pedig ez 40 nap alatt meg nem történik, úgy a tettes rabszolgát adják el, a vételár pedig a két úr között megoszlik. A rabszolga nem lehet tanu. Ez azzal van megindokolva, hogy az urakat a rabszolgák zaklatásaitól megvédjék.

Ura beleegyezése nélkül a szolga házasságra nem léphet, elhalálozása esetén azonban ura keresztény temetkezésről tartozik gondoskodni.

A kereszténységnek a rabszolgaság érdekében érvényesülő befolyása nálunk is mutatkozik. Rendszeren már azon privilegiumban van a szolgáknak szolgálati minősége meghatározva, a mely valamely ingatlannak adományozását foglalja magában és a mely ingatlannal kapcsolatban áll a rajta élő szolgáknak adományozása is. A szolgát pedig rendszerint szabályozva van, a mennyiben a letelepítés a szolgát szerinti csoportokban történik. Az egyes szolgálati csoportok pedig előjárók, Majorok, Comesek vezetése alatt állanak. Létezik tehát nálunk is szolgálati jog, a mely a nyugaton Hofrecht elnevezés alatt ismeretes. Vannak ipari, gazdasági foglalkozást űző szolgák, olyanok a kik őrségi szolgálatot teljesítenek (*milites ad monasterri custodiam*), továbbá a servi ministri, a kik gazdasági teendőket végeznek. Vannak házi szolgák, fürdősök stb. a kik a földesúr lakóházában teljesítenek szolgálatot. Az egyházi és világi főurak és nagyobb földesurak udvaraiban tartózkodtak olyan szolgasorsúak is, a kik magasabb értelmiséget és műveltséget igénylő foglalkozást űztek és ezáltal a többi szolganépektől különböztek. Kiknek ebbeli foglalkozása állandó volt, *udvarnokoknak* hívták. Ezek a Frank korszakbeli ministerialisoknak felelnek meg.

A király udvarában és annak birtokain is voltak ilyen udvarnokok, akik egyéni minőségükhöz képest minden esetre különböző megbízatást kaphattak, főfoglalkozásuk azonban a vidéken a legnagyobb valószínűség szerint gazdasági természetű volt. A királyi udvarnokok tekintélyes elemét alkották a nem szabadoknak és mint udvarnokok a többi, nem királyi udvarnokoktól tekintélyben mindenesetre különböztek. Kézay azt írja, hogy udvarnokokat csak a király és a főpapok tarthattak. Hasonlít tehát az udvarnokoknak állapota a Frank korszakbeli Servi Regis állapotához, a kik daczára annak, hogy nem szabadok voltak, tekintélynek örvendtek. Tény mindenesetre, hogy a kézműiparral foglalkozó udvarnokoknak sorsa idővel tetemesen javult, s hogy azon eredeti különbség közöttük és a szolgák között, hogy t. i. azokat azon ingatlan nélkül is el lehetett adni, melyen le voltak telepedve, az udvarnokokat pedig csak magával az ingatlannal, megváltozott. Mert máskülönben el nem

képzeltető az, hogy pld. a várszervezethez tartozó szabadok közül a várnépbelieket is az udvarnokok közé emelték.

Az udvarnokok a nem szabadok között képviselték az értelmiséget. Szolgálatuk minősége és azon alkalom folytán, hogy magukat kitüntethették ezen szolgálatok teljesítése körül, igen sokszor eredményezte azt, hogy az udvarnokokat királyaink megneemesítették. Mások pedig a magánjogilag szabadok osztályába kerültek.

A szolgáorból lehetett a szabadok közé jutni. Ez a szabadonbocsájtás által történt.

A kereszténységnek befolyása a szabadon bocsájtásoknál is észlelhető. A kereszténységnek azon tanítása, hogy a felebaráti szeretetnek gyakorlása meg hozza a maga jutalmát a túlvilágon: indító okává lett annak, hogy a rabszolgákat szabadon bocsájtották a lelki üdvösség elérése okából is.

Már Szt. István (II. 17) hozza a szolgálknak szabadon bocsájtását a könyörületességgel kapcsolatba és oly cselekménynek jelzi, a mely által a bűnös lelke bűneitől megszabadul. Szt. László alatt ugyanazon felfogás uralkodott. Az ő törvényeiben (I. 30. 1. §.) előfordul a szabadon bocsájtás a szabadon bocsájtó lelki üdvének elérése végett.

A szabadon bocsájtás módját már Szt. István II. K. 17. fejezete írja elő.

A törvény azt mondja, hogy a szabadon bocsájtás bizonyosság útján történjék. Ezen bizonyosság nincsen meghatározva. Csak az kívántatik meg, hogy a szolga szabadon bocsájtását be lehessen bizonyítani. Be lehessen bizonyítani az urnak a szabadon bocsájtásra vonatkozó nyilatkozatát. Ez abból is bizonyos, hogy a törvény szerint azon esetben, ha az urat annak bekövetkezett halála megakadályozta a nyilatkozat kinyilvánításában, annak özvegye és fiai is bizonyíthatják az elhaltnak szándékát, hogy evvel — mint kegyes cselekménnyel — az elhaltnak lelki üdvét megváltásák.

Ha tehát a szabadon bocsájtási cselekmény forma nélküli is volt, ha a szabadon bocsájtásnak ténye utólag bebizonyíttatik, a szabadság elérésének mi sem áll útjában.

Ilyen bizonyosság mellett történt szabadon bocsájtás azután teljes hatályú. Szigoruan meg van tiltva, hogy a szabadon bocsájtó halála után a szabadon bocsájtottnak szabadságát valaki megvál-

toztassa. A szabadon bocsájtás tehát teljes jogra is történhetett. A szabadon bocsájtottakat *libertinusoknak*, vagy ha a lelki üdvösség elérése volt a cél, *dusnikoknak* hívták. A libertinusok azonban különösen egyháziak által fogatosított szabadon bocsájtások alkalmával a szabadon bocsájtóval szemben még bizonyos függőségi viszonyban maradtak.

Igy kötelezték ezeket, hogy a püspöki udvarban bizonyos szolgálatokat teljesítsenek, hogy ott bizonyos időben felszolgáljanak, munkát végezzenek. A püspöki udvarhoz visszatérő időben teljesítsenek szolgálatokat stb.

Megesett ugyanis, hogy a szabadon bocsájtás alkalmával szabták meg azon feltételeket, melyek mellett a szabadon bocsájtást fogatosították. A püspökök és Comesek tehát a libertinusokat olyképpen tarthatják, a mint ez nekik tetszik. Szabadságukat azonban el nem vehetik. Csak a korlátozás függ tőlük (Szt. László I. 30). Ha azonban a lelki üdvösség kedvéért lett valaki szabadon bocsájtva, akkor Szt. László törvénye szerint (I. 30) csupán az egyháznak tartoznak szolgálni. Más megszorítás nem érheti őket.

A mint tehát a szolgaságból a teljes szabad állapotba bizonyos átmenet létezett, úgy a valóságos szolgálállapotú egyéneknek jogtalan uton való szabadságba helyezése szigoruan tiltva volt. Az, a ki valakinek szolgáját áluton helyezi szabadságba, annyi szolgának az árát köteles megtéríteni, a hánynak szabadságát ilyen uton kieszközölte (Szt. István II. 38). Ezen bírság kétharmad részben a királyé, egyharmad részben a jogtalanul felszabadult szolgának uráé. A király a maga részét az ispánnal felezi meg.

A megszökött szolgát birói uton lehetett visszakövetelni. Ezen per a nádor illetékessége alá tartozott. Ez visszaitéli a szökött szolgát, de orrára süttet bélyeget. Ezen határozat a XIII. század legelső évtizedéből való, mely a pannonhalmi apátságtól megszökött szolgák ügyében hozatott. A rabszolga szökése még a fél fej vagy egész fej hajának leborotválásával is büntettetett.

A mint a rabszolga ura érdekében ezen állásában meg volt védve, viszont a szabad embernek jogtalan módon szolgaként való letartóztatása is szigoruan büntettetett. Mindolyan merénylet, melynek célja az volt, hogy valamely szabad ember szabadsága megátadassék, szigoruan büntettetett. Ha valamely szabad embert

jogtalanul hajtának szolgaságba, úgy a vétkes compositióba esett. A birságpénz a király és a várispán között oszlik meg.

A kit jogtalanul tartottak vissza szolgaságban, a királyi bíróságnál tehetett panaszt. Ha szabadság iránti joga elismerést nyert, úgy az, a ki őt jogtalanul tartotta vissza, semmiféle kártérítést sem követelhet (Szt. István II. 20).

A szolgaság enyhítésére befolyást gyakorolt az egyház a lelkiüdvösség kedvéért való felszabadítások rendszerével, továbbá avval, hogy a rabszolgáknak temetést biztosított, hogy rájuk is kiterjesztette az Asylum jogát, a mit a világi hatalom is elismert. A világi hatalom pedig nemcsak ez által ismerte el a szolgák jogalanyiságát, hanem akkor is, midőn Kálmán király alatt a rabszolgáknak külföldre való eladását megtiltotta. Mindezek és végre a szabadon bocsájtás ténye a rabszolgaság szigorú formáit enyhítette, rést ütött ama felfogásba, hogy a rabszolga nem ember, hanem tárgy. Mindezen körülmények a rabszolgában az embert ismerik el. Hozzájárult ehhez még az, hogy az egyház a rabszolgák házasságát is elismerte. Ezen tényezők voltak azok, a melyek bevezették a rabszolgai állás megszüntetését és azt, hogy a rabszolga lassan, midőn vele egy területen szabadok is laktak, állásában emelkedett és a felszabadok, a jobbágyok osztályába olvadt bele.

4. §. *A rendi viszonyok átváltozása.*

A mint említettük, a közsabadok vagy nemesek rendjében voltak ugyan bizonyos árnyalatok, melyek az egy és ugyanazon nemesi rendhez tartozók között megkülönböztetésekre vezettek, de azért II. Endre idejéig, tehát a XIII. század kezdetéig ezen a tekintély mérvén alapuló megkülönböztetések még nem bontották meg ténylegesen a jogilag ezentúl is egy és ugyanazosnak ismert nemesi rendet. A nemesi ingatlan különbözősége nem változtatta meg a nemesek közjogi állását. Az aranybulla azonban már arról tanuskodik, hogy a hűbériség behatása folytán az egységes nemesi rend keretén belül bizonyos rés keletkezett, mely ugyan most sem eredményezte a nemesi rendnek jogi elkülönődését és szétmállását, de élesebb határvonalakat vont, melyek a nemesség egységének tényleges megbontását mutatják. Az aranybulla igyekezett ezen megindult fejlődési menetet megakasztani. IV. Bélának bizonyos irányú

tevékenysége szintén ugyanezt eredményezte volna, ha a megindult fejlődési menetet sikerül megakasztani. Ezen kísérletek azonban nem vezettek célhoz. Éppen IV. Béla idejével rohamosan halad a jelzett irányú fejlődés, úgy, hogy a XIII. század végével az egy és ugyanazon nemesség keretén belül az egység tényleg meg van bontva és alapjává lesz a nemesség későbbi kettéválásának. Eddig a közsabadok rendjén belül keletkezett megkülönböztetések részint magának az egyháznak mint szervezetnek nagyobb mérvű befolyására, mely a vezetőférfiak által érvényesült, továbbá ugyanezeknek szellemi műveltségére volt visszavezetendő, másrészt pedig egyeseknek hivatalbeli állására, tehát a királyi tanácsban, a központi és vidéki kormányzatban való részvételre, a minek folytán az egységes nemesi rendben csupán hivatali aristokratiáról lehet szó, mely azonban nem örökletes. A XIII-ik század kezdetén azonban ezen árnyalatok már más alapon is indulnak. Tapasztalhatni ugyanis azon törekvést, mely részben eredménnyel is jár, hogy t. i. a hivatali aristokratia örökletes jellegűvé tétessék (várispánságok eladományozása stb.). Továbbá észrevehető az ingatlan nagyságának befolyása a rendi állásra még az egységes nemesség keretén belől is. A bekövetkezett változások a birtokviszonyoknak átalakításával vannak szoros összefüggésben a várszervezet bomlásával, az immunitások keletkezésével és még a hadrendi alapok változásával is.

A mint ismeretes, Szt. István óta háromféle ingatlant kell megkülönböztetni. Az eredeti, ősi jellegű szállásbirtokot, a királyi kegyelmi tényen alapuló adománybirtokot és a várbirtokot.

Kezdetben a szállásbirtok volt a túlnyomó. Az idők folyamán azonban királyainknak ama törekvése, mely különösen Kálmán király I. K. 24. czimében van elvként letéve, hogy a szabad rendelkezés alatt álló szállásbirtok és a Szt. Istvántól származó adománybirtokokon kívül a többi királytól származó adománybirtokot a király részére háramlás útján lekössék és azoknak minél gyorsabban a királyi kincstárra való visszaháramlását biztosítsák, az aranybulla 4. czikke által megghiusult, a mennyiben az aranybulla visszaállította a nemességnek azon eredeti jogát, hogy szállásbirtokáról szabadon rendelkezessék.

Evvel meg volt hiusitva annak lehetősége, hogy a királyok minél többet, esetleg az összes területet királyi hatalmukkal kap-

csolatba hozzák, meg is volt akadályozva az, hogy a királyok ilyen módon királyi hatalmukat egy tőlük az adományozások folytán teljesen függő, hajlékony nemességet teremtsenek, a mely a királyi teljhatalom és nem az alkotmányos irány védelmére lépett volna sorompóba. Bekövetkezett azután, hogy királyaink azon célból, hogy maguknak mégis különösen lekötöztetett hivatást szerezzenek, azon ingatlanokat adományozták el, a melyek legelső sorban a királyi hatalomnak voltak alapjai és pedig azért, mert a háramlást az aranybulla rendelkezése folytán a szállásbirtokokra nem terjeszthették ki. Ezért adományozták el a királyok a királyi magán- és várbeli ingatlanokat, a mi által az adománybirtokok számszerint nagyon megsaporodtak úgy, hogy ezek mellett a szállásbirtokok száma tetemesen háttérbe szorult. Hozzá járult ezekhez még az is, hogy a szállásbirtokosok birtokcímük megerősítése végett ezen ősi jellegű ingatlanokra nézve királyi adományleveleket kértek és kaptak is.

Továbbá minthogy nemcsak jogszerű adományok adták meg a tényleges birtoknak címét, hanem az erőszakos foglalások is napirenden voltak és a királyi adományok immár nemcsak egyes, aránylag kisebb területekre, hanem egész várbirtokokra, sőt bánságokra is kiterjesztettek, a királyi adományok nemcsak számban gyarapodtak, de egy kézben nagyobb területek is egyesülvén, területük nagysága is túlszárnyalta egyrészt a régi szállásbirtokokat, másrészt az előbbi kisebb adománybirtokokat.

Megsaporodtak az immunitások is. Kezdetben csupán az egyházi ingatlanokon voltak immunitások. Idővel a világi urak is szert tettek ilyenekre. Minthogy ezekkel az igazságszolgáltatás és idővel a hadügy is össze lett kötve, a nagybirtokosoknak tekintélye, befolyása és a királyi hatalommal szemben való függetlensége mindinkább kidomborodott, míg a kisebbségben maradt nemesség a jelzett feltételek hiányánál fogva régi állapotjában a nagybirtokosok mögött visszamaradt.

A hadi hatalomban való részesedés kérdésében is tetemes befolyása jutott a birtokaristokráciának azáltal, hogy a midőn a tatárpusztítás alkalmával a királyi váraknak elégtelensége megbizonyosodott, IV. Béla óta a királyok magánvárak építésére is adtak engedélyt. Ily várakat igen természetesen csakis olyanok emelhettek, kik elegendő vagyoni erővel rendelkeztek, mert a vár

tartásának jogával annak hadi felszerelésének kötelezettsége is járt. A vár őrzésére szükséges katonaságot is a várnak ura tartozott eltartani. Ilyen várbeli katonai szolgálatra azután nemcsak a volt várjobbágyok és várnépbeliek vállalkoztak, hanem számos köznemes is, a kik a nagybirtokú aristokratia mellett saját ingatlanjuk csekélysége folytán függetlenségüket megtartani képesek nem voltak.

A világi nagybirtokosok mellett szerepeltek a nagybirtokú egyházi főurak is, a kik nemcsak erkölcsi befolyásuk által váltak ki, hanem immunitásos jogaik folytán is. Ezek is tartottak azután katonákat, éppugy mint a világi főurak. Ezeket *Jobbagiones exercitanteseknek* hívták. Ezekből lettek az ugynevezett *egyházi* vagy *praedialis* nemesek — *praedialisták*. Az egyházi főurak éppugy mint a világi immunitásos nagybirtokosok, immunitási területeiken osztogattak vásártartási, vámmientességi és olyan privilegiumokat, melyek által a jobbágyközségek az ő különös védelmük alatt többé-kevésbé függetlenítették, egyenesen városi fejlődésnek indultak.

Mindezek a körülmények eléggé bizonyítják azt, hogy a korai Árpád-korszakban egy és ugyanazon alapokon nyugvó nemesi rend, melyben előbb csak a hivatalos és át nem örökölhető aristokratizmus árnyalatai látszanak, tényleg — ha nem is jogilag — felbomlik a főpapok, a főurak és nemesek rendjére. Ezen felbomláshoz nagyfontosságú tényezőt szolgáltatott azon körülmény, hogy egyes közhivatalok, mint különösen főispánságok, előrkithetőkké váltak, a mi által azon előjogok, melyek a nagybirtokkal amugy is jártak, még közjogi állással is összekapcsolódtak. Ezáltal természetesen a különbség a rendi szervezetben még inkább kifejlődhetett, de még meg is állandósult, mert most ezen előjogokat, melyek közjogi természetűek voltak, már nemcsak az egyes hivatalnok élvezte, hanem ennek leszármazója is, az egész család örökösen biztosítva volt azon jogoknak gyakorlásában, melyek a nagybirtokhoz fűződtek.

5. §. *A magánjogilag szabadok osztályának átalakulása.*

Már a várszervezet megszűnésének és az autonóm vármegye kialakulásának tárgyalása alkalmával utaltunk egyes körülményekre, melyekből a várhoz tartozott osztályok állásában történt

változásokra következtetni lehet. Említettük a Szt. István-féle jobbágyságról és a Szt. István jobbágyfiokról, hogy ezeknek kizárólagos fegyverviselési foglalkozása igen közel hozta őket a nemességhez. Említettük, hogy a várjobbágyság a várszervezet felbomlása után nagy számban nemesítették, a megyei régi nemesség mellett azon új elemet alkották, mely a vidéki közigazgatási várszervezethez régóta szokva lévén, azon kapcsolatot alkotta, mely a nemességnek az autonóm vármegyei szervezethez való alkalmazkodását közvetítette. A várszervezetnek felbomlásával természetesen a várhoz tartozó egyéb népelemek is felszabadultak a várhatalom alól. Ezek a várföldek eladományozása esetén földesúri hatalom alá kerültek, esetleg községeknek lettek lakóivá. A cives, civiles és a jobbágyság közül pedig sokan városokban telepedtek le.

Azoknak, akik a várak alján laktak, lakóhelyüket sem kellett megváltoztatniuk, ha a suburbiumból város lett. Mindezekből kerültek ki a városi polgárok.

A földesúri jobbágyság a városokban szabadon telepedhetett le. Justo terragio persoluto azon kötelekeket, melyek őket a magánföldbirtokhoz fűzték, szétbonthatták. Annnyival is inkább mehettek át a várhoz tartozó jobbágyság a városi területekre.

Az udvarnokok közül sokan a nemesek közé emeltettek, mások meg a meg nem nemesített várjobbágysággal a városi elembe jutottak.

Más várjobbágyság pedig földesúri hatalom alá kerülván, a szabad paraszttal és a rabszolgákkal együtt — kiknek jogállása a szabad elemnek befolyása folytán emelkedett — megalkották a jobbágyságnak osztályát, a kiknek tevékenysége a termény-gazdasági élettel függ legszorosabban össze.

A főpapok, a világi előkelők és a nemesek mellett tehát a polgári és paraszti osztály fejlődik ki. Ezen fejlődés az újonnan kialakult területekkel függ össze a legszorosabban. A nemesség az egységes vármegyével, a városi polgárság a szabad királyi városokkal, a jobbágyság pedig a földesúri hatalommal kapcsolatos földesúri, immunitás területekkel van szoros összefüggésben.

6. §. A zsidókról és izmaelitákról.

A rendi szervezet tárgyalásának befejezése előtt még a zsidókról is meg kell emlékeznünk. Ezeket ugyanis szintén a magánjogiilag szabadokhoz kell számítani. Ezen szabadságuk és a többi

államlakosokhoz való viszonyaik azonban külön voltak törvényekben, később pedig királyi privilegium által szabályozva. Zsidókkal őseink már a honalapítás idejében találkoztak.

Nagyobb számban Magyarországon akkor terjedtek el, mikor a keresztes háborúk folytán kidomborodott vallási ellentétek őket vándorlásra és menekülésre készítették.

Törvényes intézkedésekkel Szt. László alatt találkozunk. Decretumainak I. Könyve 10-ik fejezete szerint zsidók és keresztények között tilos a házasságkötés, de nemcsak a házasság közt van eltiltva, hanem keresztény zsidóhoz szolgálati viszonyba sem szegődhetik; zsidónak keresztény rabszolgája nem lehet.

Ilyféle kérdésekből eredő viták ügyeknek eldöntése az illetékes püspök elé tartozik. A zsidónál lévő rabszolga szabadon bocsájtható, vagy eladja. A vételár a püspöké.

Kálmán király I. K. 74. és 75. cizmei ezen elveket fenn tartják. Itt ki van emelve az, hogy a zsidók saját földjeiket csakis pogány rabszolgák által művelhetik. Ingatlanokat ugyan szabadon birhatnak, de mivel a püspökök felügyelete alatt állanak, másutt nem, csupán a püspökök székhelyein lakhatnak.

Kálmán király II. K. 1. címéből kivehetőleg a zsidók rabszolgákkal kereskedtek is. A keresztény rabszolgákkal való kereskedéstől azonban azok értékének elvesztése mellett eltiltattak.

A keresztény és zsidók között kötendő jogügyletek külső érvényességi kellékei is meghatároztattak úgy, hogy a szóbanforgó adatok a formál szerződések fejlődési szakára utalnak. Vonatkoznak ezek különösen a kölcsön és adás-vevési szerződésekre.

Zsidók és keresztény közötti kölcsön-szerződések kezesekkel kötendők meg, azonkívül megkivántatik, hogy az ügyletnél úgy keresztény mint zsidó tanu legyen jelen. Ha a kölcsön összege három rabszolga (persona) értékét túlhaladja, a jogügylet írásban kötendő meg (Charta), melybe a kölcsönösszeg nagysága, a kezesnek és a tanuknak nevei beirandók, az okmány pedig úgy a hitelező, mint az adósnak pecsétjével erősítendő meg.

Kálmán király II. K. 3. fejezete szerint az adás-vételi szerződésről is okmány veendő fel. Legyenek jelen úgy zsidó mint keresztény ügyleti tanuk, ezeknek nevei az okmányba beirandók, mely az eladó és vevőnek pecsétjével erősítendő meg. Az okmányt

örizze meg a vevő azon okból, ha később a vétel tárgya jogszerűtlen szerzeménynek állíttatnék, ilyféle megtámadás ellen meg legyen védve.

Ámbár ingatlanok szerzése tekintetében a zsidók az ország egyéb lakosaival szemben hátrább nem állottak, azért az országos hivatalok és tisztségek viseléséből ki voltak zárva. Az aranybulla 24. cikke kizárja őket a pénzverdék ispáni tiszteiből és az egyéb pénzügyi igazgatással járó tisztségekből is. Az aranybulla idézett helyének értelméből kivehető, hogy királyaink zilált pénzügyi viszonyaik folytán jövedelmeiket elzálogosították és így kerültek volt a zsidók és izmaeliták ilyen tisztségek élére. Az elzálogosítással ugyanis a jövedelmi forrásoknak kezelése is járt. A zálogos tehát szükségszerűleg élére került azon hivatalnak, a melylyel az elzálogosított jövedelmeknek kezelése is össze volt kötve.

A tatárpusztítás után bekövetkezett szomorú közgazdasági viszonyok között azonban a zsidók üzleti tevékenységének ismét nagyobb tere nyílt. A királyi jövedelmeknek bérbeadása ismét dívott, a minek folytán ismét szerepelnek a zsidók mint adószedők. Ezen időbe esik, hogy a zsidók közjogi védelemben részesülnek. Nálunk is keletkezett ilyen zsidó védjog mint a külföldön. A zsidók nem részesültek sem törzsi, sem területi jogban és így jogi állásukat privilegium által kellett szabályozni. Ezáltal királyi védelemben részesültek. Ezen királyi védelemért ők a királyi kincstárba bizonyos évi adót fizetnek. Ezáltal a királyi kamara szolgálivá — *servi camerae* — lesznek. Frigyes osztrák herczeg 1244-ben adott ki az ő zsidó alattvalói részére ilyen zsidó védőlevelet. Ennek mintáján indul IV. Béla király privilegiuma, melyet 1251-ben adott ki. Ezen privilegiumban a már Kálmán király törvényében lefektetett azon elv, hogy keresztény és zsidók közötti ügyletek megkötésénél zsidótanu vallomása is szükséges, szintén fenn volt tartva. Ha tanu nincs, úgy a zsidónak esküje szintén elfogadandó, éppugy mint a keresztényeké. Csak nagyobb ügyekben kötelesek ők a Rodáléra, Mózes könyvére megesküdni.

A zsidók személyes biztonságáról is gondoskodva volt. Zsidók ellen elkövetett tettelegességek birságpénzzel és fájdalomdíjjal, a zsidók megölése pedig jószágvesztéssel büntetetik.

A zsidók vallásos érületével is számolt a kiváltságlevél. Halottjaikat saját szertartásuk szerint temethetik, szabadon vihetik

városról városra, községből községbe, a nélkül hogy ilyen alkalommal vámot fizetnek. A zsinagógák elleni tetteleges támadások a zsidóbirónak fizetendő pénzbirósággal büntetettek.

A zsidóbiró keresztény volt, kit a király nevezett ki. A zsidók tehát lakóhelyük szerinti illetékes városi bíróság alá nem tartoztak. Nagyobb ügyekben a kancellár ítelt fölöttük. A zsidóbiró illetékessége csak olyan ügyekre vonatkozott, a melyekben a zsidók ítéletét kérték. Kisebb ügyekben saját külön bírójuk volt. Zálogba vehettek a zsidók mindent, ingót, ingatlant, kiváltságlevelet, csak véres és nedves ruhát nem. Ezekről ugyanis feltehető, hogy bűnjelek.

Egyházi felszereléseket pedig csak akkor vehetnek zálogba, ha az egyház feje az elzálogosító.

A zsidók leginkább városokba tömörültek, a mi üzleti foglalkozásuknál fogva természetes is. Itt azonban bizonyos városrészekre szorítottak és hogy külsőleg is különbözzenek a többi lakosoktól, az ugynevezett zsidó jelvényeket voltak kötelesek viselni. A budai városi jogkönyv szerint vörös köpenyt hordtak sárga folttal, továbbá csúcsos kalapot. Kereskedelmi foglalkozásuk támogatásban részesült, a mennyiben ki lett mondva, hogy áruikkal az országban szabadon járhatnak, kelhetnek és áruik után éppen olyan vámmentességet élveznek, mint azon városnak polgárai, a melyben maguk laknak.

Még az *izmaelitákról* is meg kell emlékeznünk.

Ezek nemzetiségre nézve Bolgárok voltak, vallásra nézve pedig Mohamedánok. Ezek is éppugy mint a zsidók főleg kereskedéssel foglalkoztak. Szt. László és Kálmán törvényei arra törekszenek, hogy az izmaelitákat mohamedán vallásuk elhagyására és a keresztény vallás felvételére készítsék. Eltekintve attól, hogy saját rituális szabályaik betartásában megakadályoztattak, — megtiltották, hogy leányaikat Izmaelitákhoz adják férjhez, csupán Magyarokhoz volt szabad férjhez menniök. Daczára ezeknek tény az, hogy még 1220 körül a mohamedán vallás közöttük el volt terjedve.

VI. FEJEZET.

A hadügy.

A törzsi szervezet korában a hadügynek alapja az általános védkötelezettség volt. Ezen elv a királyság idejében is tartotta magát. A hadköteleesség azonban már most nem pusztán a törzsi kötelezővel volt kapcsolatban, hanem az ingatlannal is. A Szt. István-féle államszervezet idejében megkülönböztetendő a szállás, az adomány és várbirtok. A hadkötelezettség is ezen különböző ingatlanokhoz simult. A szállásbirtok és az adománybirtok a hadkötelezettségnek egyféle alapját alkotta. Az ezekkel kapcsolatos személyes hadi kötelezettség majdnem kizárólag honvédelmi. A haza védelmére felkelni akkor, ha a véres kardot, mint a hadbahívásnak jelét körülhordozták, az összes birtokos nemességnek kötelessége. A királynak zászlója alá sorakoztak a nemesek, ez alatt szálltak hadba. Azonban csak védelmi háborúra, nem támadó hadjáratra készítette őket a hadbahívás. A királyság kezdő korszakában a nemesség még bizonyos ideig törzsenként sorakozott és törzsi zászlók alatt harcolt. Később valamely királyi főtisztnek vagy magának a királynak zászlaja alatt. Ezen hadköteleesség tehát személyes volt. Terhelte ez úgy a világi mint az egyházi birtokosokat is. Általános volt a védköteleesség, mert minden birtokos nemes köteles akkor ha a haza veszélyben forog, a táborban megjelenni. Csak testi fogyatkozásban szenvedők helyettesíthették magokat. Különben ha valaki a fegyverbehívásnak eleget nem tett, nemesi jogainak és ingatlanjának elvesztésével bűnhődött.

A nemesség alkotta a *nemzeti hadat*.

Ezen nemzeti hadba tartoztak Szt. István korában az úgynevezett milites is, a kik nagyobb fölbirtokosoknak, az úgynevezett Senioroknak szolgálatába szegődtek. A nemzeti hadhoz tartoztak ezenkívül még azon nagyobb földbirtokosok, a kik terjedelmes földbirtokokat kaptak a királytól. Ezek nemcsak védő, de külföldi támadó háborúba is kötelesek voltak vonulni. Ilyen szolgálatra egyébként a nemesek csak akkor voltak kötelesek, ha erre önként reáállottak. Ilyen esetben a király viselte a hadba állás költségeit, melyek különben a nemességet magát terhelték.

Itt láthatni már az átmenetet a nemzeti hadseregből a királyi hadseregbe. És pedig azért, mert a nemességnek hadi kötelezettsége csak honvédelmi volt. A most érintett esetben azonban a nemesség már, — ámbár saját elhatározása folytán — külföldön is, támadó háborúra is felhasználható. Ilyen szerepe volt azon Comeseknek is, a kik magáningatlanjaik után voltak kötelesek katonákat állítani. Kálmán rendeli el, hogy azon esetben, ha 100 pensa jövedelmük van, egy pánczélos vitézt állítsanak, minden 40 pensa jövedelem után pedig egy pánczélnélküli katonát. Tehát a Comes, ki hivatalos állásánál fogva a királyi hadseregnek volt tagja, ezen minőségénél fogva ha magán — azaz nem várbirtokkal rendelkezett — ilyenmű ingatlanja után is támadó háborúban alkalmazott katonaságot állított és pedig már ingatlanjának nagyságához mérten. Itt látjuk a hadi szervezetben nyomát a hűbéri befolyásnak is, (eltekinthetve a Senior-miles és a várszervezet-féle viszonytól) mely később az egész hadi szervezetnek lett alapjává, hogy t. i. a hadköteleességnek mérve az ingatlan nagyságától függ. A Comesnek magáningatlanja utáni hadi kötelezettsége, mely csak honvédelmi lehetne, hivatalos állásánál fogva átváltozik olyanná, a mely a királyi hadsereg javára esik.

Hasonlóképpen áll a dolog mindazon nemesekkel, a kik királyi adományképpen terjedelmes ingatlanokat, egész megyéket kaptak. Ezeknél is meg volt határozva, hogy belföldi és külföldi háború esetére mennyi katonát kötelesek állítani.

Igy a mikor III. Béla Vegliai Bertalannak Modrus megyét adományozza, kötelezi őt, hogy az országon belül 10, az országon kívül 4 pánczélos lovast köteles állítani, mely kötelességét ha elmulasztja, a következő alkalommal kétszeresét állítja. Vannak adománylevelek, melyek különböző számú lovas és gyalogos katonák állítását teszik a megadományozottnak kötelességévé. Mindez tehát hűbéri befolyás. Az adományozás hűbéri jellegű. Ingatlan hadi szolgálat ellenében. Itt azonban a hadi szolgálat nem általános jellegű és a honvédelemre szorítkozó mint a közönséges adományozásnál, hanem a hadi kötelezettség minősége meg van határozva, mert az súlyosabb, mint a rendes hadi kötelezettség. Azonkívül a királyi hadsereg javára szól. A modrusi adománynál a hadi kötelezettség terhe a honvédelmet illetőleg terhesebb, mint a királyi szolgálat, de a hadi kötelezettség egészben véve mégis súlyosabb, mint a rendes

adománybirtok utáni, mert a külföldi hadiszolgálat nem függ az adományos tetszésétől, hanem az adománynyal magával jár.

Ezek tehát az átmenetek a királyi hadi szolgálatba.

A hadseregnek másik része a királyi hadsereg. Ennek alapja a várszervezet. A várterületekhez tartozó Szt. István-féle jobbágyságok, a Szt. István-féle várjobbágyságok, a várjobbágyságok s kivételesen a várnépbeliek alkotják a vársereget, a melynek parancsnoka hadrakelés esetén a princeps, vagy major exercitus, a szoros értelemben vett várkatonáké pedig, kik a sajátlagos várvédelmi szolgálatot teljesítik a Comes castri. A várszervezeti csapatok századokra és tizedekre osztottak, melyeknek parancsnokai a századosok és tizedesek voltak. A tizedbeosztásnak azonban nálunk éppúgy mint az Angolszászoknál, rendőri jelentősége is volt. A királyi seregbe tartoztak ezenkívül a királyi és országos főtisztviselők. A nádor, az országbíró, azonkívül mindazok, kik terjedelmes ingatlanokat (amplas donationes) kaptak adományképp. A királyi seregbe állítottak harczosokat még a szepesi szászok is és pedig bármikor 50 lándzsás vitézt. Az erdélyi szászok a birodalom határain belül 500, azonkívül pedig 100 vitézt. Erre azonban csak azon esetben voltak kötelezve, ha a hadsereget maga a király vezényli. Ha nem a király, hanem valamely főúr vezeti a sereget, csak 50 vitézt állítanak. A székelyek évenként 100 lovassal járultak a királyi hadsereghez. A nemzeti hadban a székelyek mindnyájan vettek részt és pedig a vajda zászlaja alatt.

A királyi városoknak is volt részük a királyi hadseregben. Vitézeket állítottak és pedig rendesen meghatározott számú házhely után egy gyalogost. Így például a nagyszombatiak 100 házhely után állítottak egy teljesen felszerelt gyalogost. Más városok ezen kötelezettség alul felmentettek. Így péld. Győr 1271-ben V. István által, köztudomású szegénysége miatt mentetett fel a katonaaállítás alól.

A királyi hadhoz tartoztak még a zsoldosok — Stipendiari — a kiket a király a kincstár jövedelméből tartott. A nemzeti és királyi hadsereg tehát külön-külön elemekből állott össze, — de még abban is különbözött egymástól, hogy a nemzeti hadsereg csak a haza védelmére, veszély idején volt köteles hadba szállani és csupán az ország határain belül, — míg a királyi hadsereg a királynak korlátlanul állott rendelkezésére, úgy támadó mint védő háborúban egyenlőképp volt alkalmazható.

VII. FEJEZET.

A pénzügy.

A középkori közgazdaság a terménygazdaság és nem a pénzgazdaság alapján áll. Ez annyit jelent, hogy a főbb szükségletek közvetlen termeléssel és ezen terményeknek közvetlen felhasználásával és kevésbé azoknak egyéb értékesítésével fedeztetnek.

A királyi kincstár kezelése pedig a magángazdaság jellegét viseli magán, azaz az állam céljaira befolyt jövedelmek a király magán jövedelmeitől szigorúan megkülönböztetve nincsenek. A mint a hadügy személyes védelmi kötelességen alapul, úgy a királyi várbirtokon nyugvó királyi hadsereg, a várszervezet igazgatása, a várjövödelmekből tartatik fenn. Az ezen jövödelmekből jutó egyik rész pedig a királyi kincstárba folyik. A központi királyi kormányzat költségei, különösen eleinte, a király magánpénztárát terhelik; hiszen az országos főtisztek is a királyi háztartásnak magántisztviselői voltak eleinte. Ezen magánpénztár azonban közjellegű is, a mennyiben a királyi területi fölségjogból kiindulólág hasznosított közjavak jövedelmei is ide folynak be.

A jövedelmek legnagyobb részt az ingatlannal és az evvel kapcsolatos jogokkal függenek össze.

A királyi kincstárnak főjövödelmei voltak:

1. a kir. magáningatlanok jövedelmei — a melyek tehát a családiak. Ezek a királyt mint földesurat illették meg.

2. Azon ingatlanok jövedelmei, melyek nem voltak szállásbirtokok és a melyek a királyi területi fötulajdonnál fogva a királyt illették meg, de várterületekké nem lettek.

3. A királyi várak jövedelmeinek azon része, a mely a vidéki kormányzat költségeinek fedezése után fenmaradt. Ezen jövedelmeknek $\frac{1}{3}$ része a várispánt, $\frac{2}{3}$ része pedig a királyt illették meg. (Király ketteje.)

4. A király és a királyi főtiszteknek megszállási joga a *descensus*. A király és az országos főtisztek ugyanis a vidéken tartózkodva teljes ellátást követelhettek. Ezen *descensus*sal fedeztetnek a királyi vidéki igazságszolgáltatásnak költségei.

A *descensus* azonban a nemességre tetemes terhet rótt, a miért is az aranybulla 3-ik czikke az 1231. 7., 8. és 9-ik

t.-cikkei a királynak és hivatalnokainak ingyenes descensusát a nemesek ellenében megszüntette. Megmaradt azonban ez a descensus a szepesi és az erdélyi szászok a szabad királyi városok ellenében. A descensustól megkülönböztetendő a természetben szedetni szokott szolgálmányok, melyek Procuratio név alatt ismeretesek. A királyi udvarba, annak konyhájába szedtek élelmi szereket, victuáliákat.

Ezeknek szedését az 1231. évi 8-ik t.-cikk azzal tiltotta be, hogy a királyi konyhába élelmiszerek inntentul csupán azok teljes értékének megtérítése mellett követelhetők. A Procuratio a descensus alkalmával szokott igénybe vétetni. Beszüntette ezeket az 1267. évi 1-ső t.-cz.

A királyi bevételekhez tartoznak még:

5. az *adók*. Ezek vagy rendesen fizettettek, vagy pedig esetről-esetre. Voltak tehát rendes és rendkívüli adók.

A/ a rendes adókhoz tartoztak:

a/ a *szabadok dénárjai*, a *füstpénz*, melyet minden a várterületen lakó szabad ember fizetett. A füstpénzt minden házhely után fizették. Az aranybulla 3-ik cikke eltörülte.

b/ A *nyestadó*, *Maturina*, a bán zsolozsmája. Ez Szlavóniában szedetett. Eredete igen régi. Kálmán király idejében szabályoztatott annak szedése.

Az 1222. évi 27-ik t.-cz. pedig elrendeli, hogy a nyestadó Kálmán király idejében szokott módon szedessék. Ezen adó eredetileg természetben járt, később azonban az 1231. évi 33. t.-cz. szerint minden ily adóköteles által évi 4 fonton (Pondus) azaz egy garason azaz 6 dénáron megváltatott. Ebből a földesúré $\frac{1}{3}$ rész, a szlapon rész hercegéé pedig $\frac{2}{3}$ rész.

c/ *Vásári adók*. Tributum fori. A vásárra hozott árúk után előbb természetben, később pénzben szedett adó. Ennek eredete Kálmán király I. 34-ik czime szerint Szent Istvánra vezetendő vissza. Az 1231. évi 34. t.-cz. rendelkezése szerint ezen tributum a királyt egyedül illeti meg. Ekkor ezen adó már a vám természetét ölti magára.

d/ A *boradó és ökoradó*.

A várföldeken természetett borból, mustból, sörből valahányad rész járt a királynak. Ezt Cibriones, Cubulusok azaz akók szerint szedték be.

A várbirtokon lévő ökorállományból is járt a királynak valahányad rész. Ezen adók eredetileg kizárólag a királyt illették meg. Idővel azonban a várispánok ezekből is kaptak $\frac{1}{3}$ részt.

e/ A *földadó*, *terragium*.

Ez mint egyik neme a földadónak, az egész középkoron át dívott. Eredetét Franciaországban, Belgiumban a VIII. századig lehet visszavinni. Eleinte terménybeli (campi pars) később általános házhely utáni adó volt, — minden mansio után fizettetett.

A terragium némely szab. kir. városban megmaradt visszaemlékeztetésül annak, hogy a terület főtulajdona a királyt illeti. Házhelyek szerint fizették.

f/ A *huszad*. A termésből $\frac{1}{10}$ rész az egyháznak járt. Ezen 10-edből $\frac{1}{20}$ rész a királyi kincstárnak képezte jövedelmét.

g/ A *vámok*. Ezek az országba hozott árúk után értékük egyharminczadával vonattak le mint az u. n. harminczad. Azon kívül mint utadó a szárazföldi tributum, a hidakon mint Telonium, a réveken mint Naulum szedetett.

A vám és révjog szoros összefüggésben áll a közlekedési utaknak fentartási kötelességével, mely a telektulajdonost illetné legelsősorban. A közutakról azonban a közhatóságnak kell gondoskodnia, tehát ez rendelkezik arról, hogy kire bizza azoknak gondozását. Az utak használatáért, illetve azok jókarban tartásáért díjakat is lehet szedni és minthogy ezek hasznos jövedelmek, a király ezen jövedelmeket, a melyek tehát királyi joggá változnak át, el is adományozhatja. Így keletkezik a vám- és révjognak eladományozása a királyok részéről és pedig az ingatlantól különváltan is.

A hol a vámjog el nem adományoztatott, ott az a maga egészében vagy részben (király ketteje) a király által képviselt kincstáré.

Kálmán I. 78. szerint a megyei vámjövödelem $\frac{1}{3}$ része a várispáné, $\frac{2}{3}$ része a királyé. A vámjog kezelése a tributariusokra volt bízva, ezek voltak a vámszedők. Ezeknek főnöke a Comes tributarium, a ki az aranybulla és az 1231. évi t.-cz. szerint zsidó vagy izmaelita nem lehetett.

A vám és révjog a szabad kereskedést tetemesen megbénította. Később a királyok — a mint a nemeseket kivették a vámfizetés alól — úgy a kereskedéssel leginkább foglalkozó városi polgárokat is a vámok fizetése alól felmentették. Nem így volt ez a korai Árpádkorban. Kálmán kir. I. t.-cz. 33. fejezete szerint

azon kereskedők, kiknek célja a meggazdagodás, kik tehát a kereskedést nem csak a szükségyszerű életfentartása okából üzik, kétszeres adót fizetnek, a többiek pedig csupán az egyszerű adót.

A vámok szándékos kikerülése az áruknak elkobzásával büntetett.

B/ Rendkívüli adók:

Az eddig elősorolt adók rendesek voltak, azaz bizonyos visszatérő időben mindig szedettek és az adószedés semmi előfeltételhez kötve nem volt.

Voltak azonban ezeken kívül olyan adók is, melyek egyes különös események folytán a királyi kincstárnak rendkívüli, esetről-esetre való bevételi forrását képezték.

Ezeket collectáknak, exactióknak hívták. Ilyen rendkívüli esetek lehettek háborúk, melyeknek költségeit rendkívüli adókkal fedezték, továbbá a királyi család egyes tagjainak kiházásítása, mihez szintén külön költségek voltak szükségesek.

A rendkívüli adókat a nemesek területén levő jobbágyoktól szedték. Sokszor azonban megesett, hogy ezeket nem csak a kivételre szolgált alkalomra szedték, hanem továbbra is.

A nemesség ezek által közvetve szintén sújtva volt s azért arra iparkodott, hogy ezen törvénytelen állapotoknak véget vesse. A királyok önkényes eljárása fölötti panaszok között a collectáknak szedése fölötti panasz épp oly gyakran szerepelt mint a descensus, a procuratio, a szabad dénároknak szedése. Az aranybullától innen azután a rákövetkező törvények a nemességnek ezen sérelmét is tárgyalták. Az aranybulla 3. cikke az 1231. évi 6-ik, az 1267. évi 1-ső cikk a collectáknak és exactióknak ilyenű szedését beszüntették.

A királyi kincstárnak további bevételei:

6. a királyi pénzverési jogból kerültek ki. A pénzverdék élén állott a Comes monetarum, ez alatt voltak a többi hivatalnokok. Magát a pénzverési jogot ius monetariumnak hívták. A pénzverési jog kizárólag királyi felségjog volt. Az országban csakis a királyok verethetnek pénzt. Csupán a királyi herczegségekben, különösen a Szlavin tartományokban fordul elő, hogy herczegek is verettek saját területükön pénzt.

Jövedelmezősége ezen jognak abból állott, hogy a királyok gyakran, majdnem évenként a régi forgalomban levő pénzeket

külön hivatalnokok, az úgynevezett nomnullarii vagy monetarii által beszédették és beltartalomra nézve kevésbé értékes pénznemmel pótolták. A régi és újonnan forgalomba hozott pénz belértékének különbözete képezte a kamarai hasznót, az u. n. lucrum camerae. Minthogy ezen haszon egyrészt bérbeadás által értékesített és a bérlők zsidók és izmaeliták voltak, másrészt pedig a pénzbevételek minél nagyobb és gyakori haszon elérése végett igen sűrűen járták, királyaink már a XII. század végétől, különösen egyházi területeket mentesítettek attól, hogy a pénzbevételek az ő területekre, az ott megtartandó vásárok alkalmával összesereglenek. Megengedték azt, hogy az egyházi főurak új pénz szükségletüket más módon, megyei vásárok alkalmával szerezhessék be. A gyakori pénzbevételeknek elejét veendő, az aranybulla 23. cikke elrendelte, hogy a pénz husvétől husvétig legyen mindenkori forgalomban, — tehát egy évig. Beltartalmára nézve pedig a pénz ezentúl olyan legyen, mint III. Béla idejében volt. Egyúttal el is határozott, hogy a comites monetarum csak országos nemesek legyenek, a zsidók és izmaeliták ezen tiszt viseléséből ki legyenek zárva. Az utóbbi intézkedést ismétli az 1231. évi 31. t.-cz.

A kamarai haszonból az esztergomi érseket tized illette meg, és pedig azért, mert ő volt a pénzverésnek főfelügyelője (supremus pisetarius). Ezen felügyeletért eleinte az érsek a pénzverésből fennmaradt nemes ércz hulladékát (pisetum) kapta meg, idővel azonban e helyett állandóan megállapított jövedelmet.

7. A bányák. Úgy az ércz mint a sóbányákra vonatkozó joga a királynak, szintén a királyi területi főtulajdonra vezetendő vissza. Minden fölött, a mi magántulajdonba nem tartozik, a király rendelkezik. A föld belsejében élő hasznos ásványok nem illetik meg a telektulajdonost. Joga van a királynak, ha valamely ingatlanon ilyen a bányászat által hasznosítható ásványok találatnak, azt mással becserélni, vagy pedig a bányát egyébként művelni. A kibányászott ércznek $\frac{1}{8}$ -ada az urbura, mely a királyt illeti. Ha királyi területen történik a bányászat, akkor az egész urbura a királyé. Ha pedig más harmadik helyen, $\frac{2}{3}$ rész a királyé, $\frac{1}{3}$ rész a földtulajdonosé.

A sóbányászat szintén királyi jog volt. A sóbányászatot vezették a Comites Salium. Az aranybulla szerint ezek sem lehettek zsidók vagy izmaeliták. Úgy a sóbányászat maga, mint a sótermékek is királyi adománynak lehettek tárgyai. Az utóbbiakhoz tartoztak a

sóhajók, a melyek bizonyos egyházaknak jártak. A sórakomány hajókon vámmentesen volt szállítható az illető egyházhoz, a melynek joga volt az ingyen sőt az évnek bizonyos részében eladni. Így keletkeztek az állami sólerakodó helyeken kívül más sórakodó és elárusító helyek is.

A királyi jövedelmekhez tartozott még:

8. Az uratlan rabszolgákból, bitangmarhákból és bitangjuhokból, tehát mintegy az uratlan ingóságokból a királynak jutó rész.

Ezeket a jókergetők szedték össze a megyékben és pedig annak székhelyein. Szent Mihály napkor osztották ki a marhákat, Szent Györgykor a juhokat és pedig úgy, hogy ezekből $\frac{2}{3}$ rész a királyé, egy harmad rész a Comesé.

9. A királyi jövedelmeket szaporította az elkobzott ingatlamból jutalékos rész. Hallottuk, hogy a nádor a fejvesztésre ítélt nemesek birtokaiban előbb egészben, később $\frac{2}{3}$ részben részesült. A birtokok $\frac{1}{3}$ része a királyt illette.

Ide tartoznak még:

10. Egyéb kincstári bevételek, mint a birság- és büntetéspénzeknek részei s pedig azokból, a melyek a közbékének megszegése miatt voltak fizetendők.

VIII. FEJEZET.

Az egyház.

Az egyháznak befolyása az állami életre a középkorban igen nagy. Az egyháznál van az általános műveltség, mely már magában véve olyan hatalom, mely az egyháznak az állami életben befolyást biztosított. Erkölcs- és műveltségterjesztő törekvése pedig az egyháznak általán elismertetett. E mellett az egyház a most tárgyalt korszakban már európai politikai factorként szerepelt. Szent István ezen hatalom figyelembe vételével alapította a keresztény királyságot, mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy az egyháznak a mi állami életünkben is meg volt a maga jelentősége, befolyása, sőt hogy az állami életnek jellegét, kifejlődését is határozólag befolyásolta. Tagadhatlan, hogy a fiatal magyar állam a nyugati kereszténységben erkölcsi támaszt nyert. Tagadhatlan az is, hogy a kereszténység útján kötötte össze a műveltségnek szárait a nyugattal. De e mellett tény, hogy a pápaságnak is érdeké-

ben állott Magyarországot a nyugattal kötni össze, mert a konstantinápolyi patriarchatus és a bizanci császárság közvetlen közelsége alkalmat adhatott volna arra, hogy Magyarország a kereszténység kapcsait nem a nyugaton, hanem a keleten keresse. A katholizálás, az egységesítés szempontjából tehát az egyháznak is érdekében volt, hogy Magyarországnak a nyugat felé való törekvéseit a maga részéről elősegítse.

Szent István a királyi koronát II. Sylvester pápától kapta. Együttal a kereszténység terjesztése körül szerzett érdemeinek elismerésül részese lett azon jogoknak, melyek az egyházak, érsekségek, püspökségek, apátságok alapításával járnak. Ezen jogok az apostoli követséggel járó jogok, melyek Szent István személyéhez fűződtek és a legnagyobb valószínűség szerint királyi utódaira át nem származtak. Ezen legatusi jogok nem voltak codifikálva. Esetről esetre adattak ezek egyes személyeknek. Maga ezen követségi jog mint ilyen, nincs is az egykorú okmányokban felemlítve. Apostoli tekintélynek nevezi Szent István is az ő joghatóságát, melynek alapján ő az érsekségek, püspökségek alapítása körül eljár. Csak a XIII. századbeli oklevelek szólnak az apostoli követség jogáról.

Véleményünk szerint feltehető az, hogy Szent Istvánnal szemben a szentszék maga sem nevezte Szent István felhatalmazási körének tartalmát apostoli követségnek és így a fogalom tartalma csak a későbbi terminológiával jelöltetett meg így.

A Sylvester-féle bulla, mely Szent István apostoli követségét meghatározná, Karácsonyi megállapítása folytán hamisítvány, ezért ennek tartalma mérvadó nem lehet.

Szent István korában az állam és egyház közötti viszony és a fejedelmeknek jogköre a nemzeti egyházakkal szemben nem is forrott ki még teljesen. Még éber emlékezetben lehetett a Nagy Károly-féle papi királyság megjelölésében benne foglalt védői minősége a világi hatalomnak, mely különösen Franciaországban már a Hierokrátiának engedte át a teret, de mindenesetre olyan esetekben, a midőn a kereszténységnek ujonnan meghódított nemzet egyházi ügyeinek alapvető intézkedéseiről volt szó, alkalmas módként kínálkozott a fejedelem világi hatalmával az egyházi hatalmat is egyesíteni. Tény, hogy a védői jog a Nagy Károly-féle stylusban alkalmazva megfelel Szent István jogkörének, a melyet a szentszéktől kapott és a melyből kifejlődött a királyoknak

patronatusi joga az érsekségek, püspökségek, apátságok betöltésére nézve. Persze a patronatusi jog, mint ilyen Szent István idejében szintén nem volt még codifikálva. De még az elnevezés is csak a XII-ik század végétől fogva fordul elő okleveleinkben. Ennek oka visszavezethető azon körülményre, hogy a patronatusi jog nálunk is éppugy fejlődik, mint a nyugaton. Alapja ennek nálunk is éppugy mint a nyugaton a «saját egyház» fogalma. Az t. i. hogy az egyház az alapító magántulajdonának tekintetett és hogy a nyugaton és nálunk is az egyházalapító földesur az általa kijelölt lelkész fölött is rendelkezett, azt elbocsájtotta, ideiglenesen alkalmazta stb. Másrészt megjegyzendő, hogy a canonica electio körül ezen időben a nyugaton küzdelmek fejlődtek. Hogy a fejedelmek a püspökök kinevezési jogát gyakorolták az egyháziak és a laikusok választásának háttérbe szorításával. Ugy, hogy a magyar püspökségek alapításának idejében Németországban a választások be lettek szüntetve.

Mindezen körülmények az egyházak alapítása körüli jogkörét Szent Istvánnak mintegy önmagukban teremtték meg a helyzetet, melyet szabályozni és az egyház irányzataival, törekvéseivel összhangzásba hozni akkor lehetett, midőn az ujonnan megtért nép már a kereszténységben megerősödött, midőn egy szóval már volt magyar keresztény egyház.

A megtérítési munkát végzett nemzetnek királya igen természetesen legalkalmasabb is volt arra, hogy a magyar egyházat szervezze. Erre megkapta a pápa auctoritását. Meg is tartották utódjai az első királynak apostoli működésének külső jelvényét, az apostoli keresztet. Természetes továbbá, hogy miután Szent Istvánnak védői minősége legközelebb állott a kifejlődő patronatusi joghoz, ezen védői minőség idővel az érsekségek, püspökségek fölötti patronatusi joggá fejlődött, melynek lényege az, hogy a király éppugy mint a nyugaton kinevezte az érseket, püspököt, a pápa pedig azt megerősítette lelki hatalmát illetőleg.

Az investiturai harcznak árja mihozzánk is eljutott. Forgott az a püspököknek kánoni választása és behelyezése körül. Az egyház kifogásolta, hogy az egyháziak javadalmukba egyházi jelvényekkel, pástorbottal és gyűrűvel investáltattak. A temporáliákba való behelyezés csak világi jelvényekkel volt eszközölhető az egyháznak felfogása szerint.

Ezen harcz, melyet VII. Gergely pápa indított Németországban, az 1122. évi Wormsi concordátummal ért véget, mely a kánoni választást és az egyháziaknak világi jelvénynyel, a Sceptrummal való behelyezését, investálását mondotta ki. Franciaországban már 1104-ben intézte el ezen kérdést Fülöp király II. Paschalís pápával olyként, hogy a király ugyan lemondott a gyűrűvel és pástorbottal való investálásról, — a regáliákat azonban fenntartotta — a honagiumot és fidelitást. A királyi kinevezési jog ellen az egyház Magyarországon is küzdött. Eredménye ennek már Kálmán idejében 1106-ban volt, a mennyiben a király az elődei által gyakorolt investitúrától elállott. II. István király pedig 1169-ben az esztergomi és kalocsai érsekhez intézett nyilatkozatában a már atyja Géza által Sándor pápának tett azon ígétét, hogy a szentszék hozzájárulása nélkül (absque auctoritate et consilio) püspököket le nem tesz és ilyeneket át nem helyez, — megismétli. Innentől fogva az egész korszakon át a káptalanok választották meg az érseket és püspököt. A választás után szükséges volt, hogy ehhez a király hozzájáruljon, azt megerősítse, a királyi jóváhagyást pedig követte az érsekeknél a pápai, a püspököknél az illetékes érseki megerősítés.

A kánonszerű választás azonban nálunk nem volt teljesen szabad. Rendesen a királyi akarat érvényesült a választásoknál. A király jelöltjét a káptalannal tudatta és a káptalan, mert hiszen a jóváhagyás a királynál volt, rendesen azt választotta, a kit a király óhajtott.

A királyok a püspökségek fölötti joghatóságukat tényleg patronatusi jognak tekintették, mert előfordul, hogy a királyok a püspökségek fölötti joghatóságukat — a patronatust — éppugy mint más királyi egyházak fölötti patronatusi jogukat egyes előkelőkre át is ruházzák. A királyok egyéb egyházak feletti patronatusi joga lényegében nem különbözött más földesuraknak patronatusi jogától. Ez pedig egyáltalában a «saját egyház» felfogásából indult ki.

Szent István idejében 10 falu tartozott egy templomot építeni és a szükséges gazdasági szükséglettel ellátni. Az egyházi felszerelésről és a papról is a püspök gondoskodott. Itt tehát még a «saját egyház» fogalmából kiindult patronatusi jog nincsen ki-domborítva. A midőn azonban az egyház alapítása egyesek által

történt, az, a ki saját ingatlanján egyházat épített és a lelkész javadalmazásáról kellőképpen gondoskodott, ezen egyháznak patronusává lett. Az alapító, a fundator, ez a patronus.

Ahhoz, hogy ezen alapítás jogérvényes legyen, a királyi jóváhagyás okvetlenül nem volt szükséges, de az igen sokszor kikérletett. De sokszor megelégedtek az alapítók az alapítás tényének egyéb okmányokban való megörökítésével is.

Az alapítás csak a magánjog és a királyi jog által volt korlátozva. Szállás- vagyis öröklött (hereditas) ingatlanon arokonság beavatkozási jogánál fogva a rokonságnak beleegyezése volt szükséges, adományi ingatlanon pedig a királynak beleegyezése is. Az alapításhoz a püspöki beleegyezést is kívánta az egyház, a mely kellék azonban eleinte nem vétetett mindig figyelembe, de nem vétetett figyelembe az sem, hogy a javadalmasnak behelyezése a kegyur kinevezése után a püspök által történjék. Az egyházak alapítói — tehát a kegyurak — ezek között maga a király is a behelyezett egyházi személyeket, — királyi prépostságokban, a király a prépostokat, — egyszerűen kitették javadalmaikból, a javadalmasokat időlegesen alkalmazták. A szentszék az ebből keletkezett visszasságokon segíteni akarván, legátusa, Fülöp fermói püspök útján igyekezett intézkedni. Az ennek elnöklésével 1279-ben Budán megtartott zsinat az egyháziakat tiltotta el attól, hogy javadalmakat oly módon fogadjanak el, hogy a kánoni szabályok velük szemben meg nem tartatnának. Ugy látszik azonban, hogy ennek nem igen volt foganatja, mert 1309-ben az esztergomi zsinat újól foglalkozott ezen kérdésekkel. Királyi főkegyuri jog abban az értelemben, hogy a királynak a magán kegyuraság mellett és e fölött mintegy külön kegyuri hatásköre lenne, nálunk a középkorban nem volt. Főérdeme ezen kérdés tisztázása körül Kollányi Ferencnek van, a ki legujabban*) igen helyesen oldotta meg a kegyuri jog fejlődését hazánkban. A király gyakorolt kegyuri jogot saját alapításából kiindult egyházai, a királyi apátságok, prépostságok stb. körül, a király gyakorolt kegyuri jogot mindazon egyházak fölött, a melyek háramlás útján magánalapítók ingatlanjaival együtt reá szállottak, tehát maga a kegyuri jog is királyi rendel-

*) „A Magánkegyuri jog Hazánkban a Középkorban“ című munkájában.

kezése alá került. A királynak volt kegyuri joga akkor, ha a magánalapító kegyuri jogát a királyra átruházta. A legfőbb kegyuri jog tulajdonképpen csak mint azon általános pártfogás és védelem jelentkezett, a mely a királyra mint keresztény fejedelemre nézve kötelező volt és melyre a király az egyházi jellegű koronási eskü — a juramentum de justitia et pace — által is kötelezve volt. A városokban a plébánosválasztási joggal kifejlődött patronatusi jog szintén a király által átengedett királyi területtel kapcsolatos saját egyház elméletével és ennek gyakorlati érvényre jutásával függ össze.

Természetes, hogy akkor a midőn a Nagy Lajos-féle ősiség folytán a szállás- és adománybirtokok a szent koronára való visszaháramlás tekintetében egyenlősítették, a fenti értelemben adott királyi kegyuri jogok szám szerint megszorodtak, mert immár minden ingatlan és az ezekkel esetleg kapcsolatos összes kegyuri jogok mint az ingatlanok tartozékai állandó kapcsolatba jutottak a királyi hatalommal. Ezen tény is azonban csakis a királyi rendelkezés alá kerülő kegyuraságok számát szaporította, de nem állapította meg meg a királyi főkegyuri jogot, a mely csak az ujkor elején fejlődik. A kegyuraság iránti perek a királynak személyes bírósága elé tartoztak.

A miképpen a nyugaton, úgy a saját egyház felfogásából kiindulva az egyház-alapítók nálunk is a javadalom jövedelmét húzták akkor, ha a javadalomban üresedés állott be. Ez volt az egyházi javadalmakra vonatkozó *regáljog* a nyugaton, ha érsekségek, püspökségek, fejedelmi apátságok stb. megüresedett jövedelmeiről volt szó.

Ezen regáljogot a királyok nálunk a püspöki javadalmakra vonatkozólag szintén gyakorolták. Világi gondnokokat helyeztek a püspöki javadalmakba, a kik azokat a király részére adminisztrálták, a jövedelmeket a királyi kincstárba szállították. A regáljognak a püspöki javadalmakkal szemben való gyakorlása, a királyi «saját egyház» fogalmából és erejéből indult. Barbarossa Frigyes, II. István királynak kortársa, szintén a királyi egyházak körüli jogokból kiindulva, a regáljogot kiterjesztette a birodalmi egyházi főhűbérurak hagyatékára is, a miből az u. n. *ius spoli* keletkezett. Ezen *ius spoli*it királyaink a püspöki hagyatékokkal szemben szintén gyakorolták.

Az egyház természetesen arra törekedett, hogy a regáljog és a *ius spoli* a királyok részéről ne gyakoroltassék.

A *sedis vacantia*, tehát a püspökség megüresedésének idejében befolyó jövedelmekre nézve már II. István királyunk intézkedett a már fent idézett 1169-ik évi okmányában. Megigérte a király, hogy a megüresedett püspöki javadalmakat nem világi gondnokok által kezelteti, hanem egyházi személyek által, a kik csak a maguk tisztességes megélhetésükre szükséges jövedelemrészről foglalhatják le, a többi jövedelem a püspöki egyház, lakóház, a kanonokok lakóházainak építésére, továbbá a szegények, özvegyek és árvák részére fordítható. A király nem foglal le semmit ezen jövedelmekből, kivéve ha az ország ellen intézett ellenséges támadás vagy más égető közszükséglet ezt meg nem követeli. És ekkor sem intézkedik a király a püspökök meghallgatása nélkül. Ugy látszik azonban, hogy ezen régi szokáson alapuló joga a királynak ezen intézkedés által nem volt megszüntethető, mert az 1298. évi 22-ik t.-cz. újból eltörli a királyi regáljogot, ugyanezen évi 23-ik t.-cz. pedig a *ius spoli* megszüntetése iránt intézkedik.

A királyi kegyuri jog éppugy mint a káptalani választás a római szentszékek azon intézkedései által lett volna háttérbe szorítandó, melyek a *pápai reservatiók* neve alatt ismeretesek.

A pápák a választást eszközölő káptalanokkal tudatták, hogy a közvetlen bekövetkezendő javadalom-üresedés esetén tartózkodjanak a választástól, mert a szentszék ezen javadalom betöltésére nézve saját hatáskörében fog intézkedni. Az alsóbb javadalmaknak ilyeszerű reservatióját pedig olyképp gyakorolták, hogy az illetékes egyházi kegyurnak adtak ilyféle utasítást. De előfordultak egyházi javadalmaknak egyenes betöltései is a pápai intézkedések folytán.

Ezen mindkét irányú törekvések a XIII-ik században kezdődnek, sőt Fülöp fermói püspök, pápai legátus még a királyi kegyuraságot sem vette ezen tekintetben figyelembe, a mi ellen a király óvást is tett a szentszéknél. Mindezek mutatják az egyháznak a világi hatalom fölé való törekvéseit, mely törekvések tetőpontjukat VIII. Bonifác idejében érték el. Ezen törekvések természetesen nálunk is éreztették hatásukat.

A pápai reservatiók és kinevezéseknek további fejlődése és politikai jelentőségüknek tárgyalása a következő korszakba tartozik.

Különben az egyháznak nálunk is nagy befolyása volt a világi ügyekre.

Ezen befolyás azonban a magyar egyháznak befolyása, mert a katolikus egyház megalapítása után nemzeti egyházként fejlődött. Szent István II. K. 2-ik fejezetében állapítja meg, hogy az egyházi kormányzásra vonatkozó ügyekben a világiak a püspököknek engedelmeskedni tartoznak. A püspök nálunk is az özvegyek és árváknak, az elnyomottaknak (*oppressi*) hivatásszerű védője.

Szent István törvényei szerint a főpapoknak az igazságszolgáltatásba is van befolyásuk, a mennyiben a várszervezethez tartozó ispánoknak és bíráknak a püspökök egyetértésével kell eljárniuk. A püspök a világi bíró eljárását ellenőrizte. Ellenőrzi a püspök a felek által nyújtott bizonyítékot, a tanuk vallomásának értékét, az eskü valódiságát vagy hamisságát, a bírának hozzáférhetlenségét és részrehajlatlanságát. Hogy a főpapoknak a királyi tanácsban és így a központi személyes bíráskodásban fontos szerepük volt, a dolog természetéből folyik, mert hiszen ők voltak a királyi tanácsnak és a királyi ítélőszéknek legelőkelőbb és legbefolyásosabb tagjai. A királyi ítéletek maguk is eleinte a királyi kancelláriából adtak ki. A királyi kancelláriáról pedig ismeretes, hogy az a királyi kápolnából, tehát az udvari papságnak testületéből keletkezett. A főkancellár, a ki előkelő egyházi személy volt, őrizte az aranybullát, a királyi gyűrűs-pecsétet pedig a notarius specialis vagy apocrysarius, a királyi kápolnának a feje.

A Kálmán király által létesített zsinati bíróságnál pedig a püspököknek még nagyobb szerepe jutott az igazságszolgáltatás körül. A székesfehérvári törvényt napok megtartásáról szóló törvények a püspököknek, mint az elnyomottak védőinek jelenlétét külön felemlítéssel kívánják meg.

Az Istenítéletek Kálmán király szerint a püspöki egyházakban és a pozsonyi és nyitrai prépostságok egyházaiban voltak megtartathatók. Az egyház a bűnösök ügyét védelembe vette. Célja a büntetésnek egyházi felfogás szerint a javítás. Evvel függ össze a menedékjog, melyet az egyház nálunk is a világi hatalommal való küzdelem után ezen korszakban megállapított.

Másrészt az egyház saját hatáskörében, egyháziak ügyeiben a világi befolyást korlátozni — kizárni igyekezett, minek előzménye

az volt, hogy az ispánoknak és nemeseknek (miles) megtiltatott, hogy az egyház ügyeire bárminő befolyást gyakoroljanak.

A világi hatalomtól való függetlenítés törekvésével áll szoros összefüggésben a *papok nőtlenségének* kérdése is. A papok nőtlensége a Simoniával együtt VII. Gergely pápa által 1074-ben szabályoztatott. Az investitúrának kérdése mellett ezen kérdés is főfontosságúnak tekintetett az egyházi és világi hatalomnak egymástól való elkülönítése szempontjából. A mint az investitúrának hatása nálunk is érvényesült, úgy a papok nőtlensége, mint az egész egyházat érintő ügy rendezés tárgyává lett hazánkban is.

A papoknak azon szabadsága, hogy megnősüljenek, régi megszokáson alapuló dolognak tartatott, és ezért azonnal gyökeres hatályú intézkedéssel ezen változtatni nem lehetett. A családi kötelek olyan szorosa és oly fontos érdekköröket érintenek, hogy azok alapját képező intézményt, a házasságkötés szabadságát egy egész osztályra kihatólag azonnal minden átmenet nélkül megszüntetni nem volt volna tanácsos. A törvényhozás tehát nem a meglevő viszonyokat teljesen megszakító egy intézkedéssel lépett fel egyszerre, hanem fokozatosan haladt előre, először csak előkészítőleg s csak később véglegesen döntőleg adván ki rendelkezéseit.

Az első ide vonatkozó törvény Szent László király első könyvében foglaltatik. Ez még csak a másodszori nősülését a papoknak tiltja és azt, hogy valamely pap első házassága alkalmával özvegy vagy elvált nőt vegyen el. A törvény nemcsak tiltja a másodszori házasságot, de elrendeli, hogy olyan papok, kik ilyféle viszonyban élnek, nejeiktől elválasztandók. Kötelességévé teszi azon papoknak, hogy előbb vezekeljenek, s csak azután térjenek vissza papi hivatásukhoz. Ha pedig ilyféle elválásnak a papok ellenszegülnének, akkor büntetésből egyházi rendjüktől fosztassanak meg. Nejeik azonban szüleiknek adandók vissza. És mert az ilyen papokkal kötött házasság úgy is érvénytelen, a papoktól elválasztott nők újra férjhez mehetnek. Szent László törvénye azonban kiemeli, hogy a Szentlélek és a békesség kedvéért meg van engedve az első ízben nősült papoknak házasságkötése.

A papokra ezen irányban a megyés püspök ügyel. A felügyeletet szigorúan köteles gyakorolni. Ha ezt meg nem teszi és túri alárendelt papjainak ilyféle viszonyait, ha nekik tanácssal szolgál, a király és püspöktársainak ítélete alá kerül. Ha pedig az érsek

ily ügyekben megegyeznék alárendelt püspökeivel vagy pedig a törvénytelen házasságban élő papokkal egyetértésben lenne, püspöki ítélet alá jut.

Ugy látszik, hogy a törvényhozás rendelkezéseinek nem igen volt hatásuk, mert Kálmán törvényhozása ismétli a jelzett tilalmakat olyan hozzáadással, hogy az ezek ellen vétő pap az egyházi rendből zárassék ki. De még ennek sem volt meg a kellő hatása, az t. i. hogy a papok a nősüléstől tartózkodjanak. Szent László törvénye ugyanis csak az első ízben nősült papokat hagyta meg házasságkötésben és pedig csak ideiglenesen, míg ezen kérdésben a szentszék dönt. Ebből azt lehet következtetni, hogy a nem nős papok a házasság megkötésétől már ezen időben lettek eltiltva. Ezt azonban a törvény határozottan nem mondja ki. A papok az új viszonyokkal megbarátkozni nem tudtak, sőt arra kell következtetni, hogy sokan inkább el is hagyták szent hivatásukat, csak hogy nős állapotban megmaradhassanak. Erre utal Kálmánnak azon intézkedése, hogy a mely másodszor nősülő pap felesége miatt isteni hivatását elhagyja, minden egyházi méltóságtól fosztassék meg és a világiak közé zárassék ki. A másodszori nősülés az egyházi javadalom elvesztését vonja maga után. A papi nőtlenség kérdésében további lépés történt, midőn az első ízben való nősülés is összeférhetlenségi állapotot teremtett a papi hivatással. Kálmán király decretuma a püspököket tiltja el attól, hogy nős papot Diaconussá szenteljenek vagy még magasabb egyházi rendet adjanak rá. Ezt csak akkor teheti meg a püspök, ha a pap és felesége önmegtagadást ígér. Azon nős pap pedig, a ki ilyféle ígéretet felesége hozzájárulásával nem tesz, az isteni szolgálatától eltiltatik. Az ezen okokból feleségétől elvált pap köteles feleségének külön helyen teljes ellátást adni.

Az egyháziaknak a világi hiuságtól való távoltartására céloztak Kálmán király idejéből származó azon intézkedések, hogy a papok komoly hivatásuknak megfelelő módon, egyszerűen, minden feltűnést kerülve öltözködjének.

A keresztény egyház alapításakor és ennek példáján haladva később is, királyaink bőségesen gondoskodtak a *javadalmasok ellátásáról*. Az érsekségek, püspökségek, apátságok, conventek nagy terjedelmű ingatlanokkal, királyi haszonvételekkel ajándékoztattak meg. Idővel a káptalanoknak is kijutott a javadalmasból. Neve-

zetes jövedelemképpen szerepel az *egyházi tized* is. Már Szent István törvényeiben találkozunk az egyházi tizeddel. A tized minden termés után jár. A ki pedig a termésnek tizedrészét eltitkolja, az kilenczedet fizet. A tized az illetékes püspöknek jövedelme. A püspök tisztviselője utján szedi azt be. Első sorban felkérdezéssel állapittatik meg a termésnek mennyisége. Ha a termelő felvilágosítást ad a termés mennyiségéről és a tisztnak oka nincs a bevallásban kételkednie, úgy ennek alapján szedi be a püspök jutalékát. Ha azonban kételyek merülnek fel, akkor jogában áll a tizedszedőnek a termelőt helyes bevallásra esküvel kényszeríteni. Ha ezen eljárás után merülne fel kétség, a megyei ispán és a püspöknek tisztje ujonnan nyomoznak. Ha ezen alkalommal kiderülne, hogy a földesur tényleg hamisan vallotta be a termést, akkor $\frac{9}{10}$ rész jut a püspöknek és csak $\frac{1}{10}$ rész marad meg a tulajdonosnak.

Azon esetben, ha a tized iránt felkérdeztetvén a földbirtokos a választ megtagadja, akkor a püspöki tiszt tanuk jelenlétében saját legjobb belátása szerint bírálja el a tized nagyságát.

A tized karácsonyig szedendő be.

A házközösségben élők a közös termésből fizetnek tizedet; gyermekek és szolgák azonban, kiknek külön háztartásuk van, külön fizetnek.

A tized fizetése alól az alsó papság sem volt kivéve, ha a püspöki megyében ingatlanjuk van. A tized természetben jár. A XIII. század elején azonban a tizednek pénzben való megváltása divott. Az aranybulla 20. cikke ettől eltiltotta a főpapokat. A XIII. század végén azonban a törvény szabályozta a tizednek pénzben való teljesítését.

Az 1291. évi 26. t.-cz. szerint a nemesek és a szászok eke-alja után egy fertót fizetnek. Az említetteknek jobbágysai pedig garmadánként egy fertót.

Ezentúl a beszédés a megyeispán emberének közbenjöttével történt. A bevallás módja is megváltozott. Szabtak bizonyos határidőt, melyen belül a tizedfizetőknek eskü alatti bevallása volt mérvadó. Ezen határidő Szent Márton napjáig tartott. Ezentúl nem a tizedkötelesnek bevallása, hanem a tizedszedőknek esküje döntött.

Az 1231. évi 12. t.-cz. szerint a tized ügyek a megyei ispánok birói hatásköre alá tartoztak. Ezen ügyekben ők a nemesek és egyháziak fölött is illetékesek voltak.

A tized a várak területi jövedelmei után is járt, mely várjövödelemből $\frac{2}{3}$ rész a királyt illette meg.

Az esztergomi érseket saját egyházmegyéjének tizedén kívül az ország összes pénzverdék jövedelmének tizede is megillette.

Első királyaink a mellett, hogy a keresztény vallás terjesztése, az egyházak javadalmazása körül a legbuzgóbb tevékenységet fejtették ki, a keresztény hit állandóságát avval is igyekeztek biztosítani, hogy a kezdetben még mindig felbukkanó *pogány istenimádást* betiltották és így az innen eredhető példaadást is lehetlenné tegyék.

Szent László alatt még divtak a pogány áldozatok. Szent László törvénye szünteti be a kutak, fák, források és kövek melletti áldozatokat.

Az érsekségek és püspökségek különös előjogaikra nézve a következők jegyzendők meg röviden. Az érsekek sorából már ezen korszakban magaslik ki az esztergomi érsek.

IV. Béla király 1239-ben emlékezik meg róla először, mint a ki a primási helyet foglalja el. VIII. Bonifác pápának 1295. évi oklevele szerint a kalocsai érsekséghez tartozó apátságok is az ő főerseki hatósága alá tartoznak. V. Istvántól kapja az esztergomi érsek az esztergomi örökös főispánságot. IV. Béla óta az esztergomi érsek ingatlanjain a szabad bányamivelés jogát bírja. Tized joga a királyi bányatermékekre is kiterjed. Meg van azon kiváltsága is, hogy az ország nemesei szabadon, külön királyi jóváhagyás nélkül adományozhatják ingatlanjaikat az esztergomi érseknek.

A veszprémi püspökséggel járt a királynői kancellári tiszt. Az egri püspök csak nemes származású jogtudós egyén lehet. IV. Béla és V. István rendelkezései szerint ez a király negyedik fiának nevelője. Ezen czímen külön jövedelme is volt. Ez volt a csikótized.

A káptalanoknak a püspökök mellett eleinte csak egyházi jellegük volt. A XIII. században válik külön a káptalani és püspöki vagyon.

Az ugynevezett társas káptalanok nem a püspökségek, hanem királyi kinevezés alá tartozó prépostságok mellett szerepelnek. A káptalanok, továbbá egyes rendházak (conventek), az 1231. évi 21. t.-cz. folytán fontos közjogi szerephez jutottak.

Az irástudás a királyság kezdő idejében különösen az egyház-

belieknél volt. Ezért egyházi jellegű a királyi udvarban kifejlődött kancellária is.

Az ügyleteket eleinte szóval kötötték meg tanuk jelenlétében, sőt a királyi adományok átadásánál is tanuk voltak jelen. Az átadást (bevezetést) lelegeinte maga a király is teljesítette. Az átadást idővel egyéb megbizottak végezték, akik ezen célból kiküldettek. Ezek sokszor előkelő személyek voltak. De megbízták evvel a pristaldusokat is, a kik ilyen átadásoknak hivatalbeli tanui, tehát közhitelű személyek voltak. A magánügyletek írásba foglalását a felek szintén az írástudó egyháziakra bízták, az ügylet szintén tanuk jelenlétében kötötték meg. A leg-hitelesebb tanuként tekintették az okmányt kiállító egyháziakat és a többi egyháziakat, a kik az okmányok kiállításánál jelen voltak.

Különösen a perbeidézések és végrehajtások körül támadt sok visszaélés, a mennyiben hamis pristaldusok jártak el, a pristaldusok működését tehát ellen kellett őrizni. Ezen ellenőrzést már most a közhatalom is azon testületekre bízta, a melyeknek közhitelességét már a közfelfogás is elismerte. Az 1231. évi 21. t.-cz. elrendelte ugyanis, hogy ezentúl a pristaldusok csupán káptalani tanuságtétel mellett járhatnak el. A káptalanoknak és conventeknek közhitelessége ezáltal törvényileg is el volt ismerve. Ők küldték ki az ellenőrző és tanusító szerveket az iktatásokhoz, melyeket már most nem a pristaldus, a ki eltűnik, hanem a királyi ember végzi. Mert ügyködésükről jegyzőkönyvet vettek fel és eljárásuk eredményéről jelentést tettek, ezekről kiadományokat adtak, terjedelmes levéltárak is keletkeztek ezen hiteles helyek mellett. Ezen levéltárak köz- és saját, tehát magánlevéltárakra oszlottak. Az elsőben a hivatalos eljárásokra vonatkozó iratokat őrizték, az utóbbiakban pedig saját házi vagyongazdálkodásukra vonatkozó iratokat.

Írástudó embereket, a kik okmányok kiállításához értettek, legbiztosabban találtak a felek a káptalanoknál, conventeknél, a melyek mellett fejlődtek ki az iskolák, a melyekben az Ars Notariálist is tanították.

A közbizalom és a szokás tette már nagyon korán közhitelűvé azon okmányt, a melyet káptalannál, conventnél állítottak ki. Az okmányok kiadásánál, különösen azok megpecsételésénél több káptalanbeli szerepelt mint tanu. Másrészt a pristaldusok, kik a perbe idézést is végezték, elvesztették a bizalmat, álpristaldusok

is kísérték országszerte, úgy hogy a közhatalomnak gondoskodnia kellett arról, hogy az ilyenekből származható károknak elejét vegye.

A püspököknek már Kálmán idejétől fogva volt perbe idéző, tehát hiteles pecsétjük, legalább egyházi állású alperesek elleni perekben. Ezen körülmény is emelhette az egyházi pecséteknek közszokásból elismert hitelességét.

IX. FEJEZET.

A melléktartományok.

1. §. Erdély.

Erdély az Árpád-korszakban az anyaországnak kiegészítő része volt. Csak geografiailag elkülönített fekvése után jelölték meg ezen anyaországi részt a Partes Transsylvaniae, vagy Ultrasylvaniae-féle elnevezéssel, a mi tehát egyenlő az erdöntúli részekkel, Erdélylyel. Erdélynek területe két közjogilag megkülönböztetett részre oszlott. A magyarok és székelyek területére.

A magyar terület közigazgatásilag éppúgy volt szervezve, mint az anyaország. Várispánságokra s vármegyékre oszlott. Mint-hogy azonban az erdélyi részek az anyaországtól messze feküdtek, a központi királyi kormányzat nem terjedt ki ezen részekre közvetlenül. Külön központi kormányzati szerv keletkezett tehát a Vajda személyében. A vajdai méltóság az erdélyrészi kormányzókból keletkezett, kiknek nyomát Szent István idejébe követhetjük. Később szerepel a Princeps Ultrasylvanus s csak a XII. században találkozunk a vajda elnevezéssel.

Többször megesik, hogy Erdély királyi hercegeknek kormányzása alatt áll.

A vajdát a király nevezi ki. A XIII. század vége felé van már külön curiája is, éppúgy mint a nádornak az anyaországban. A vajdai curiában a vajdának helyettese is van, ez az alvajda. A vajdai méltóság rendszeren a szolnoki ispánsággal volt kapcsolatban.

A vajda congregationális törvényszékeket tartott. Curijában a nemeseknek peres ügyei, melyek vagy felebbezés útján kerültek oda, vagy pedig a per természeténél fogva oda tartoztak, kerültek elbírálás alá. A püspökök és apátok a vajda birói illetékessége alá nem tartoztak.

A vajdai curia központja volt a közigazgatásnak is.

A királyi rendeletek végrehajtása, a királyi jövedelmek fölötti felügyelet s a hadügyi igazgatás is innen indult ki. Az erdélyi hadnak fegyverbe hívása is a vajdai curiából történt.

A vajda állása előkelő volt; a nádor, országbíró és a horvát-szlavon bán után sorakozott.

Jövedelméhez tartoztak a várispánságok részbeni jövedelmein kívül a birságok és a Maroson szállított sóvárnak egy harmada. A vajda hatásköre csupán a magyar földre terjedt. Az Erdélyben letelepedett székelyek ezen korszakban hatósága alá nem tartoztak.

A *székelység* a királyság kezdő korában is megmaradtak az ősi törzsi szervezetben. I. Béla idejében, tehát a XI. század második felében a székelység visszakövetelte ősi pogány vallását s midőn ebbeli törekvéseiben célzt nem ért és legyőzetett, szűnt meg a fő-rabonbán állása és keletkezett egy új kormányzati szerv, a székely-ispán, Comes sicularum elnevezése alatt.

Önállóságát azonban a székely nemzet ez által nem veszíté el, sőt továbbra is megmaradt régi szervezetében. Székekre oszlott, nem pedig megyékre és várispánságokra. Adót és tizedet nem fizettek a székelyek. Az egyedüli adó, mely náluk divott rendkívüli volt, t. i. az u. n. ökörsütés. A király koronázása, házassága alkal-mával vagy ha gyermeke született, minden 10-ik ökörré bélyeget sütöttek. Ez a királyé; az adó tehát ökörtized volt. Szabadság dolgában a székelyek között nem volt semmiféle közjogi különbség. Csak a hadviselés mikénti módja okozott különbséget. A szerint t. i. a hogy lóháton vagy gyalogosan teljesítettek szolgálatot, nevezték el őket lófőknek vagy darabontoknak.

A királyi hadseregbe a székelység állandóan évi 100 lovast állított. A székely ispán vezetése alatt álló nemzeti hadseregnek mindnyájan tagjai voltak. Az erdélyi vajda zászlaja alá vonultak, a ki az egész erdélyi hadnak volt a vezére. Egyházi tekintetben a székelyek nem a gyula-fehérvári, hanem a milkovi püspökség alá tartoztak.

Az erdélyi szászok eleinte nem egy összefüggő területen laktak, hanem különböző telepeken, úgy a mint ők II. Géza idejében 1143-ban Flandriából bevándorolva, egyik vagy másik területet szállták volt meg. Különösen Kolozsvárott, Désen, Tordán, Enyeden és az ugynevezett királyföldön, fundus regiuson telepedtek volt le. A

telepedés egyes apró csoportokban történt. Az általuk így elfoglalt telepeket székeknek nevezték. Ezen székek fekvésük szerint a szászok egységes szervezkedése előtt kormányzati és hadügyi szempontból vagy a vajda, vagy a székely ispán hatósága alá tartoztak. Igazságszolgáltatásra vonatkozó joguk már kezdettől fogva külön volt.

A szászok legnagyobb része Flandriából, egyes csoportok a közép Rajna vidékéről, mások Nürnberg környékéről vándoroltak be. Nem alkottak tehát nemzetiségi egységet.

Első egyesítése a szász telepeknek egyházi tekintetben történt. A plébániák ugyanis a rendes püspöki hatóság alól ki voltak véve és közvetlenül az érseki hatóság alá tartoztak. III. Béla király ezen egyházakat mind egyesítette és 1189-ben a Szebenben alapított prépostság alá helyezte.

Ezáltal a különböző nemzetségbeli németek egy közös központ felé tömörültek. Politikailag a különböző szász törzsek 1224-ben az u. n. Andreanum által egyesítették. II. András ugyanis ezen diplomában kimondotta, hogy azon nép, a melynek telepei Szász-várostól Barothig és Daróczig terjednek, egységes legyen, egy bírónak joghatósága alatt.

A szebeni ispán, a «Comes Cibiensis» képviseli a szászok fölött az igazgatás főszervét. Ezt az Andreanum szerint maguk választják meg, «et ipsum populi eligant».

Ennek tekintélye hasonló volt mint a vajdáé, vagy a székely ispáné.

Az Andreanum szerint az erdélyi szászok teljes adómentességet élveznek. Együttvéve azonban évenként 500 márka ezüstöt fizetnek kamarai haszon czimén. A király, ha megjelenik köztük három, az erdélyi vajda két descensust követelhet. A birodalom határain belül 500, azon kívül 100 harczost állítanak ha maga a király vezényli a hadat, ha valamely főúr a főparancsnok, akkor ennek csak felét állítják.

Tisztjeiket, papjaikat szabadon választhatják meg, saját pecsétükkel élhetnek. Évenként 3 izben, 6—8 hónapig szabadon vihetnek be területükre sőt. Ha mint kereskedők járnak az országban, vámmentesek. Területükön más valaki mint szász ember különösen nemes, ingatlant nem szerezhet.

Ezen privilegium azonban csak az eredeti, Géza-féle telepésekre

szólt, a tulajdonképpeni «Siebenbürgen» területére t. i. — Medjes Selyk, Beszterce és a német vitézrend kezén lévő Bárczaság területe külön ispánok alá tartozott. Ezen ispánok azonban a székelyek ispánjától függtek.

A magyar, a székely és szász terület között ezen korszakban jogi kapocs nem volt. A vajdai méltóság tekintélyben ugyan, különösen a királyság hanyatlásakor gyarapodott, de olyan hatalomra nem tett szert, hogy a három nemzetet egyesíthette volna. Erdélyrészi tartományi gyűlésről csak III. Endre korában olvasunk, 1291-ben t. i.

Az *Oláhok* nem utódjai a Traján idejéből való római telepeseznek. Ők Tráciából származtak ide és mint pásztorkodással foglalkozó nép először az Alduna felé huzódtak. Történeti emlékek a XIII. században emlékeznek meg róluk. Ekkor ők Erdély különböző részeiben majd a vajda, majd a székely ispán, majd valamely földesur hatósága alatt voltak és községeket alkottak, a melyeket *kenézségeknek* neveztek. Ezen kenézségek bizonyos kiváltságokkal voltak ellátva, élükön áll a kenéz, a ki rendesen örökletesen viseli a birói tisztelet. Ilyen kenézségek voltak a magyar, szász és székely földön is. Különösen azonban a Fogaras földön terjedtek el. Radul Nowgorod kenéz az egész Havasalföldet hódította meg az oláhság számára. Bizonyos, hogy az oláhság összefüggő nemzetiséget nem alkotott és mint nemzetiségnek külön privilégiumai nem is voltak.

2. §. Horvát-Tótország, Dalmátia.

A régi Horvátország mindazon területet foglalta magában, mely a Kulpa folyótól a tengerparti városok felé terült el, mely területhez tartozó városok a tengerparttal együtt a tulajdonképpeni Dalmatiát alkották. Alkatrészeit az ogulini, ottoacsaczi, likkai terület, Fiume környéke, Zágráb megyének és Dalmatiának egy része képezték.

A régi Horvátországot Szent László csatolta Magyarországhoz, vagyis jobban mondva visszacsatolta az országhoz.

A magyarok 893-ban Arnulf császár által Szvatopluk ellen segítségül hivatván, a Kulpa folyó és a dalmát tengerparti Zára, Trau, Spalato és Ragusa városok közötti vidéket, tehát Horvátországnak legnagyobb részét elfoglalták. Ezen rész Nagy Károly

alatt a Frank birodalomhoz tartozott. 869-ben ezen tartomány Byzancz felsőbbbsége alá jutott volt, s midőn a magyarok ide érkeztek, már Velence is erre felé igyekezett hatalmát kiterjeszteni. A magyarok által akkor meghódított tartomány a tulajdonképpeni magyar területen kívül esett és valószínűleg a nemzeti fejedelem fenhatósága alatt meghagyatott. Magyarországhoz pedig olyanféle viszonyba juthatott, mint a milyen viszonyban előbb Byzanczsal szemben volt. Függett tehát Magyarországtól és adót fizetett. A tartomány a Lech mezei szerencsétlen ütközet után önállósá tette magát és 970-ben Dircisláv magát Croatia királyának irta.

1089-ben Zvoimir Horvátország királya meghalt, fia Radován valószínűleg még apja halála előtt mult ki. Ezen viszonyok között Horvátországban pártoskodás keletkezett, a zavar nőttön nőtt, míg végre az özvegy királyné (I. Béla leánya, Szent László nővére) *Ilona*, a magyar királyt Szent Lászlót hívta segítségül. Szent László 1091-ben sereggel kelt át a Dráván, a Száváig, a Kulpáig, sőt a tengeri városokig hatolt előre.

Ekkor a Szávától az Alpeselekig terjedő, a *földközi* horvát terület, az u. n. *Croatia mediterranea* és a Dráva és a Száva között elterülő nyugati, azaz a *vízközi*, *Croatia interamnensis*nek nevezett rész hódított meg.

Horvátország az anyaországgal olyképp jutott kapcsolatba, hogy kormányzójává Álmos, I. Gézának fia neveztetett ki.

Alig hogy László (1095-ben) elhalt, Péter horvát főúr Álmos magyar herczeg ellen fellázadt.

Álmos a lázadást nem bírta elfojtani és Kálmán királyhoz fordult segítségért. Ekkor 1097-ben Kálmán ismét meghódította a tartományt, sőt még ezenkívül Zára, Spalato, Ragusa, Sebenico, Trau, Almissa városokat is.

Szlavonia, a Tót föld alatt ezen korszakban a Dráva és Száva közötti keleti részt kell érteni, a mai Horvátországot, mely a honalapítástól fogva az anyaországnak szigoruan vett kiegészítő részét képezte. Szlavonia I. Béla után csak igen rövid ideig volt Zvoimir Horvátországkirályának kormányzására bízva, de midőn Szent László Horvátországot meghódította 1091-ben, akkor a Szlavon földet is visszacsatolta Magyarországhoz. A zágrábi püspökséget is Szent László alapította. Szlavonia, ugymint a többi magyar terület megyékre volt felosztva.

A tengerparti városok a régi római municipiumok maradványai voltak. Lakosai nem is vallották magukat horvátoknak. A régi, itt lakott dalmátok után neveztettek el *Dalmát* városoknak. A dalmát városok a Nyugatrómai birodalom bukása után byzanci, majd frank, olasz, végre pedig horvát felsőség alá kerültek. De önállóságukat mindenkoron legalább bizonyos mérvben fentartották. A Kálmán-féle hódítás után a közeli szigetekkel együtt *Dalmatiának* tekintették a mondott tartományt.

Dalmatia és Horvátország közjogilag különbözött Szlavóniától. Az előbbi kettő Magyarországnak melléktartománya volt. Azok a királyok czimeiben külön szerepelnek, Szlavonia azonban szigorúan az anyaországnak kiegészítő részét képezte és csupán külön elnevezés alatt szerepel. A *Partes Sclavicae, Terra Sclavoniae*-féle névvel jelölték meg közelebbről.

Azért azonban Horvátország és Dalmatia Szent István koronája alá tartozott, ámbár beligazgatás tekintetében már akkor is független volt és önálló. Kálmán király állítólag magát a két melléktartomány királyává külön megkoronáztatta. Az erre vonatkozó okmány azonban valótlannak bizonyult. Tény, hogy a Horvát-Dalmát királyság Magyarország királyi méltóságával együtt jutott mindig a magyar király főhatalma alá.

Horvátország közigazgatásilag u. n. zsupákra oszlott. S ámbár később ezeket szintén parochia névvel jelölték, azért soha sem terjedt ki rájuk a vármegyének vagy várispánságnak szervezete.

Egyházilag is Horvát és Dalmátország nem az esztergomi, hanem a spalatoei érsekség alá tartozott. Egyházi nyelvük nem a latin, hanem a régi szláv glagolit volt. A dalmát városok is fentartották régi municipalis szervezetüket. Meghagyattak Kálmán alatt is már azon szabadságukban, a melyet eddig élveztek. Önválasztotta grófok szerepelnek a városi közigazgatás élén.

Horvátország és Dalmatia régi beligazgatási szabadságuk megtartásával csakis a honvédelem, a királyi jövedelmek és a felsőbb igazságszolgáltatás révén jutottak szorosabb kapcsolatba a központi kormányzással. A központi kormánynak itt működő szerve volt a *bán*. Eredete ezen elnevezésnek szláv. Pán annyi mint ur. A közigazgatási területeket zsupa névvel jelölték meg. E kettőnek összekapcsolása adja a zsupánt, a mi régente a törzsfőket jelenté, a kik a régi törzsi szervezet idejében a törzsek élén voltak. Midőn

az idők folyamán horvát királyságról szólhatunk, akkor a zsupán és pán vagy bán között már különbséget tettek. A zsupánok a területi alsóbb tagozatoknak, a bánok pedig a nagyobb tartományok élén szerepelnek.

A XI. század második felétől azonban már csupán egy bán volt. Így volt ez akkor is, midőn Horvátország Magyarországhoz csatoltatott. Szent László alatt bán nem volt. A királynak fivére, Álmos herceg kormányozta Horvátországot. Midőn azonban Kálmán ismételtén meghódította Horvátországot és állandóan az anyaországhoz csatolta, akkor az általa kormányzónak kinevezett Ugra ispánnak a báni czimet adta. Ez legalább nagyon valószínű, mert II. Géza a báni méltóságról már mint régebben fennállott intézményről emlékezik meg.

Ugyancsak II. Géza alatt (1141–1161.) találkozzunk legelőször a külön szlavóniai bánnal, a horvát-dalmát bánon kívül.

Ezen két báni méltóság azonban állandó nem volt, mert III. Bélától (1177–1196.) fogva csupán egy bánnal — Banus totius Sclavoniae — találkozzunk. Ez rendesen királyi herceg volt. Az aranybulla szerint a bán éppugy mint a nádor és udvarbíró egyszerre két országos méltóságot is viselhetett.

III. Béla alatt a dalmát terület fölött külön hatáskörrel rendelkező kormányzó fordul elő, a kiből később a Banus maritimus lett. Ezen méltóság azonban nem volt állandó, mert a tenger-mellék kormányzását rendesen a Szlavon bán végezte. Csak 1275-től fogva találkozzunk a külön Horvát-Dalmát bánnal, a mi által a tenger-melléki bánság állandóvá lett. Ezen bánságot III. Endre 1293-ban a Brebiri grófnak örökösen adományozta. A Szlavon bán külön szerepel továbbra is.

A bánok hatásköre hasonló volt, mint a vajdáké Erdélyben. Tekintélyben és rangsorban azonban úgy látszik, hogy a nádor után sorakoztak.

A bán a király személyét képviselte és báni curiájából végezte a kormányzást. Birói teendőkben helyettese volt az albán. A felsőbb biráskodást ő teljesítette. A specialis királyi biráskodás csak nagyon kevés előkelőnek volt királyi kiváltság alapján biztosítva. A bán vezette a közigazgatást, szedte a királyi jövedelmeket, melyek leginkább a tengerparti városok vámjövedelmeinek egy részéből és a nyestadóból (marturinae) állottak. A bán volt fővezére a Horvát-Dalmát haderőnek.

A báni jövedelem állott birságokból, a vásári adóból, természetbeli és pénzfizetésekből. Meg volt a bánnak a *ius descensus* is.

Megesett, hogy a bánok felett néha királyi herczegek állanak, kik azután Szlavonia herczegének czimét is viselik.

A Szlavon terület Zágráb, Varasd, Körös és Zagoria megyékből állott, a melyek belsőszervezetre nézve a magyar megyéktől nem különböztek.

A Horvát zsupánságok a korszak végével egyes családok birtokába jutnak.

Szlavoniában a *türmezei kerület* 1225-ben keletkezett, IV. Béla király kiváltságlevele folytán. Ez a Száva folyó jobb partján volt s csak vagy öt mértföldnyi területet foglalt el. A zágrábi várhoz tartozó várjobbágyságok nemesi előjogokkal ruháztattak fel és a turupolyai ispán vagy gróf fenhatósága alá helyezték. A gróf évenként választatott és Nagy-Goriczán székelt.

3. §. A hűbéres tartományok és a végvidéki bánóságok.

Szerbia, Ráma, Bulgária, Galiczia, Lodomeria és Románia voltak az u. n. hűbéres tartományok. Ezek az anyaországgal semmiféle szerves összefüggésben nem állottak és csak a magyar királynak felsőségét ismerték el. A király bizonyos felségjogokat gyakorolt felettük és királyi címébe felvette ezen tartományok királyi címét is.

Ezen országoknak az anyaországgal való kapcsolata a királyi hatalomnak gyengülésével szintén gyengült s így a királyok azon voltak, hogy a meglazult kötelékeket megszilárdítsák. Ez a végvidéki bánóságok által kíséreltetett meg.

Ilyen végvidéki bánóságok voltak a bosnyák területen a bosniai, sói és az ozorai, Szerbia és Bulgária területén a bronchi, krusóczi és macsói bánóságok. Kumánia (Moldva és Oláhország) területén pedig a szörényi bánóság keletkezett. Ezen végvidékek bánjai a végvárak parancsnokai voltak; kötelességük volt, hogy ezeket védőképes állapotban tartsák. A végvidéki bánokat az ország főurai közé sorolták.

III. A szent korona közjogi jelentőségéhez fűződő állami szervezet kora.

Általános jellemzés. Alkorszakok.

Az Árpádházi királyok uralkodásának vége felé változnak hazánkban a közviszonyok. A királyság nem korlátlan jellegű többé, hanem alkotmányosan korlátolt. Az 1298. évi 23-ik t.-cz. szerint a királyi tanács törvényes alapon szerveztetik. A királyi tanács tagjainak meghallgatása kívántatik meg olyan esetekben, midőn az ország érdekei ezt megkívánják. A királyi *koronázási eskü* más jellegűt ölt az Árpádházi királyok uralkodásának végén. Eleinte egyházi jellegű esküt tett a király; ezen eskü azonban megváltozik. II. Endre esküje már alkotmányos jellegű, mert a nemesség jogainak megvédésére is tesz esküt a király. A nemzet a koronázásban nemcsak egyházi cselekményt lát, hanem államjogi aktust is, melyben a nemzetnek is része van. A koronázás a nemzet jogainak biztosítása. A koronázás által nyer a nemzetnek szabad királyválasztási joga alkotmányszerű végbefejezést. A koronázás alkalmával letett eskü biztosítja a nemzetet alkotmányos szabadságának megtartásában.

A Szt. István-féle államszervezetben, daczára a Szt. István-féle ingatlan beosztásnak a köz- és királyi javak között éles megkülönböztetés nincs. Most azonban már nem a király képviseli a terület főtulajdonjogát, hanem a közhatalomnál van a háramlási és adományozási jog. (Területi felségjog.) Nem is a királyi kincstáré az ingatlan, hanem a közhatalomé. A birtokaristokratia kebelén belül immunitások keletkeznek. Autonóm vármegyék és sz. kir. városok is kezelik az igazságszolgáltatást. Nagy változás következik be a királyi hatalom gyakorlásában. A király bizonyos jogait a nemzettel megosztottan gyakorolja. E megosztott hatalom külső személyesítője a *Szent Korona*.

A magyar nemzet az Árpádházi királyok korának végén mutatja ki különösen azon kegyeletét, melylyel a szent Korona iránt viseltetik. (Tivadar fehervári préposthoz irt levele II. Endrének.) Az Anjouk korának kezdetén, 1309-ben a Gentilis-féle decretum, — melyben Gentilis biboros utal arra, hogy a magyar nemzet ragasz-